

(Ne)stabilnost nacionalnog identiteta - „crnogorski paradoks“

Dulibić, Antun

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:714945>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-20**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

DIPLOMSKI RAD

**(Ne)stabilnost nacionalnog identiteta –
„crnogorski paradoks“**

Mentor: doc. dr. sc. Drago Župrić-Iljić

Autor: Antun Dulibić

Zagreb, lipanj 2023.

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Pregled izabраниh teorija etniciteta i nacionalizma	5
3. Metodologija	14
4. Povijesni i suvremeni aspekti crnogorske države	
4.1. Od srednjeg vijeka do Crnogorskog kraljevstva	17
4.2. Svjetski, odnosno građanski ratovi na crnogorskom teritoriju	20
4.3 Crna Gora kao sastavnica SFRJ	21
4.4 Devedesete – između dvije „revolucije“	23
4.5. Dva desetljeća Mila Đukanovića	27
5. Popisi stanovništva od 1948. do 2011. godine	30
6. Podrijetlo nestabilnosti nacionalnog i etničkog identiteta u Crnog Gori	34
7. Etnički identiteti u Crnoj Gori: specifičnosti i diferencijacija	39
8. Implikacije slučaja Crne Gore na teorijska razmatranja o nacionalizmu	45
9. Zaključak	49
10. Literatura	52

1. Uvod

Iako je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija bila jedna od najrazvijenijih socijalističkih država, taj period obilježen je nezapamćenim nasiljem i međuetničkim sukobima. Paralelno s dugogodišnjom ekonomskom krizom i geopolitičkom nestabilnošću uzrokovanom raspadom Sovjetskog Saveza, nastajala je i politička kriza. Politički vođe pojedinih republika nekadašnje države koristili su nacionalističku retoriku kako bi oslabili zajednički jugoslavenski identitet s ciljem stvaranja nepovjerenja među etničkim grupama te zemlje. Raspad je započeo kada su Slovenija i Hrvatska optužujući Srbiju za dominaciju nad jugoslavenskim federalnim institucijama, pogotovo nad vojskom i financijama, započele proces izlaska iz federacije. S druge strane, Srbija je optužila te dvije republike za nacionalizam, separatizam i rušenje federacije (ICTY). Ratovi devedesetih su pokazali kako je i dalje u jednom relativno razvijenom i (prije devedesetih godina) stabilnom dijelu Europe moguće teško nasilje na bazi etničkog identiteta. Genocid počinjen u Srebrenici, odnosno Bosni i Hercegovini, zadnji put je na prostoru Europe viđen tijekom Drugog svjetskog rata.

Međunarodna zajednica je bila šokirana kada je vojni sukob na europskom tlu nakon skoro četrdeset i pet godina opet postao surova stvarnost. Snimke kratkotrajnog ali i dalje šokantnog sukoba oko kontrole nad graničnim prijelazima Jugoslavije koji su se nalazili na teritoriju Republike Slovenije punile su naslovne stranice svjetskih novina¹. Kompleksnost, nepredvidljivost i sirova brutalnost ratova koji su u slijedili na području bivše federacije predstavljali su šok za mnoge. Osim što je stvarala nove institucije međunarodnog prava (Meron, 1994), eksplozija nacionalizma i nasilja potaknutog njime devedesetih godina u Jugoslaviji usmjerila je i akademsku zajednicu na povratak proučavanju fenomena etničkog identiteta i nacionalizma. Sukobi devedesetih tako predstavljaju svojevrsnu prekretnicu u razvoju studija nacionalizma, odnosno početak novog vala interesa politologa, sociologa, antropologa i drugih društvenih i humanističkih

¹ Slovenski parlament je 7. ožujka 1990. godine službeno promijenio naziv republike u „Republika Slovenija“, izbacivši pridjev *socijalistička*. Republika Slovenija će ostati u sastavu Jugoslavije do 26. lipnja 1991. godine kada skupština proglašava nezavisnost koja po Brijunskom sporazumu stupa na snagu tri mjeseca kasnije (Ured Vlade RS za komuniciranje, 2010).

znanstvenika za istraživanje nacionalnih i etničkih identiteta (Cornell, 2002; Malešević, 2004; Montserrat i Rex, 2010; Spencer i Wollman, 2002; i drugi).

Etnički identitet je evidentno snažna sila vrijedna pomnog i pažljivog akademskog proučavanja. Valja pritom istaknuti da etnički identitet, iako su ljudi radi njega spremni ubijati ili sami umrijeti, može biti iznimno nestabilan.

Ovaj rad istražuje kako u jednoj od država nasljednica Jugoslavije etnički identitet dominantne grupe *nestaje*. Od popisa stanovništva provedenog 2003. godine u Crnoj Gori živi manje etničkih Crnogoraca od svih ostalih etničkih grupa zajedno. Uvidom u popise stanovništva možemo zaključiti kako se broj pripadnika određenih etničkih skupina u Crnoj Gori naočigled promijenio više nego u bilo kojoj drugoj državi na prostoru bivše Jugoslavije, iako su ratni sukobi i etničko nasilje povezano s njima Crnu Goru uglavnom zaobišli.

Promjena populacije koja posjeduje crnogorski identitet od polovice dvadesetog stoljeća je drastična. Od završetka Drugog svjetskog rata, odnosno od prvog suvremenog popisa stanovništva 1948. godine, populacija Crne Gore koja posjeduje etnički identitet Crnogoraca pala je s 90 na oko 45 posto. Paralelno u tom periodu su se kroz nekoliko etapa koje će biti opisane u ovom radu državne i nacionalne institucije Crne Gore razvijale i bivale sve moćnije.

Takav pad populacije koja se etnički identificira kao *dominantna* skupina unutar neke nacije i jednako drastičan porast populacije koja se identificira kao pripadnici neke od drugih etničkih skupina (u ovom slučaju prije svega kao Srbi i Bošnjaci, ali i drugi), predstavlja posebnost koja je već neko vrijeme primijećena i analizirana tako da postoji niz istraživača koji su pokušali na različite načine objasniti ovaj „crnogorski paradoks“ (Bešić i Spasojević, 2018; Imeri, 2016; Jenne i Bieber, 2014; Morrison, 2019).

Ovaj rad će pokazati kako je „crnogorski paradoks“ nekompatibilan s idejama primordijalizma, ali i djelomično nekompatibilan s njemu suprotstavljenim modernizmom te kako kao takav predstavlja jedinstvenu priliku za studiju slučaja koja može itekako pridonijeti teorijskom razumijevanju etničkih promjena u Crnoj Gori, ali i

drugim nacijama, neovisno o tome prolaze li te nacije trenutno kroz promjene u etničkom identitetu ili se čine stabilnima.

2. Pregled izabranih teorija etniciteta i nacionalizma

Etnicitet nije moguće jednostavno definirati jer u akademskim krugovima postoje različita shvaćanja tog fenomena. Angloamerička znanstvena tradicija etnicitet promatra kao manjinski identitet unutar neke nacije, često povezan s imigracijom, dok ga europska tradicija gleda kao pripadnost nekoj naciji definiranoj podrijetlom ili teritorijem. Oba pojma na različite načine pokušavaju zamijeniti stariji, ali problematičan pojam „rase“ (Malešević, 2009).

Ukoliko je definirati etnicitet kao pojam teško, iznijeti općeprihvaćenu definiciju nacionalizma i nacije je nemoguće. Hobsbawm uviđa problem s definicijama nacije koje se pojavljuju kod različitih autora jer te definicije ovise o idejama zajedničke kulture, povijesti, jezika, etniciteta, itd., koji su sami po sebi nedefinirani pojmovi podložni različitim propagandnim i političkim nastojanjima. On tako shvaća definiciju nacije kao inherentno subjektivnu – nacija je ono što ljudi kažu da je nacija (Hobsbawm, 1993; 8-13). Uzimajući u obzir poglede na naciju proizašle iz modernističke škole, mora se spomenuti i poznatu definiciju nacije Benedicta Andersona po kojemu je tako nacija „zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena“ (Anderson, 1982; 16). S druge strane, po starijim paradigmama primordijalističke škole, nacije su stare, drevne i organske pojave (Smith, 2003). Društveni i kulturni procesi devetnaestog stoljeća nisu stvorili ništa novo, već su samo omasovili i probudili nešto što je postojalo oduvijek, odnosno od trenutka kada je pojedini narod nastao ili se doselio. Iako postoje određene razlike u njihovim tumačenjima ovog fenomena, ideje autora poput Clifforda Geertza, Pierra Van Den Berghea ili čak Samuela Huntingtona mogu se svrstati u ovu školu (Katunarić, 2003).

Ne samo da postoji velik broj različitih autora koji dolaze iz raznovrsnih intelektualnih škola koje drugačije definiraju naciju i nacionalizam, već postoji i određena lingvistička prepreka. Primjerice, u hrvatskom jeziku termin *nacija* nedvosmisleno označava nacionalnu državu (Hrvatski jezični portal), dok u engleskom jeziku termin *nation* može označavati nacionalnu državu, ali i multinacionalnu državu kao i narod bez države ili pak zajednicu domorodaca s ograničenim stupnjem autonomije unutar neke druge države (Spencer i Wollman, 2002).

Definicije *nacionalizma* su također različite. Jonathan Hearn nudi pokušaj univerzalne definicije nacionalizma definirajući ga kao „prisvajanje određenog identiteta, teritorija i suvereniteta u ime određene populacije“ (Hearn, 2006; 11). Ernest Gellner pak nudi jednostavniji pristup definiranju nacionalizma. Po njemu je nacionalizam političko načelo koje nalaže da politička i nacionalna jedinica moraju biti istovjetne. Tako je nacionalistički osjećaj gnjev ili oduševljenje kada se ovaj ideal ispuni, odnosno ne ispuni, a nacionalistički pokret je potaknut takvim osjećajem. Nacionaliste tako posebno „vrijeđa“ ukoliko neka manjina vlada političkom jedinicom (Gellner, 1998).

Za Benedicta Andersona nacija je „zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena“ (Anderson, 1998: 16). Ona je *ograničena* time što ne može svatko biti njen član, ali doseg njezinih granica je fleksibilan. Po Andersonu, ne postoji nacija koja se smatra ljudskim rodnom, nacija se uvijek definira u odnosu na druge nacije. Zapadna Europa je preuzela uređenje nacije od Amerika, a male nacije su u Europi i Americi nastajale uzorom na velike. Važnu ulogu u formiranju nacija imao je tiskarski stroj te potom novine i knjige (Anderson, 1998: 32). Valja samo napomenuti kako, iako su po Andersonu nacije zamišljene, one i dalje realno postoje, sa stvarnim i opipljivim učincima i posljedicama.

Anderson smatra kako ukoliko želimo razumjeti nacionalizam, moramo uzeti u obzir koje su sustave i institucije nacija i nacionalizam zamijenili. Od 19. stoljeća kada se pojavljuje, službeni nacionalizam služio je kao alat onih na vlasti da zadrže tu poziciju kroz turbulentni i nesigurni slom feudalizma (Anderson, 1998: 79-103). Nacionalizam tako služi kao nova legitimacija koja zamjenjuje stari sustav legitimiranja vlasti, baziran na vjerskim zajednicama i dinastičkim kraljevstvima (Anderson, 1998: 23-30). Službeni nacionalizam nastaje kada skupina na vlasti brani svoj položaj od drugih zajednica kojima su na čelu druge skupine, efektivno smišljajući (i tako kreirajući) zajednicu koja im je podređena.

Sličnu modernističku teoriju razvio je i Ernest Gellner. On smatra kako je nacionalizam odgovor na društvenu promjenu iz agrarnog u industrijsko i promjenu kulture koja ju je slijedila. Industrijsko društvo zahtjeva homogenizaciju i učinkovitu podjelu rada te – kako bi te ciljeve ostvarilo – stvara obrazovni sustav koji pak služi kao alat za definiranje granica zajednice. Industrijsko društvo po Gellneru ne može podnijeti

fiksne staleške razlike koje legitimiraju hijerarhiju sela, već zahtjeva fleksibilnu opću kulturu, baziranu na općem obrazovanju koje reproducira novo društvo. Nacija pak ispunjava vakuum koji nastaje raspadom stare kulture te omogućuje međusobnu integraciju u odnosu na *drugoga* koji se sada nalazi u susjednoj naciji (Gellner, 1998).

Hobsbawm s druge strane smatra kako „u suštini nacionalizma jezika leže problemi moći, politike i ideologije, a ne komunikacije, pa čak ni kulture“ (Hobsbawm, 1993: 121). On smatra da su nacije konstruirane *odozgo*, te da je oblik nacionalizma koji je nekim područjem zavladao ovisio o političkoj situaciji na tom području. U Hrvatskoj je po Hobsbawmu tako Seljačka stranka postala prirodno nacionalistička (Hobsbawm, 1993: 136), odnosno nacionalizam se tako u Hrvatskoj i drugim zemljama sastavnicama Habsburške Monarhije javljao kao zamjena za socijalnu revoluciju, dok se primjerice u Austriji i Njemačkoj pojavio kao osnovica fašizma (Hobsbawm, 1993: 141). On se slaže s ranije spomenutim autorima po pitanjima važnosti obrazovnog sustava ili masovnih medija. Pišući o suvremenom nacionalizmu, Hobsbawm ga opisuje kao odgovor na moderni svijet, odnosno kao očajnički pokušaj dizanja barijera snagama globalizacije. Međutim, isto ne vrijedi i za postsocijalistička društva. Tako po Hobsbawmu „u postkomunističkim društvima etnički ili nacionalni identitet je iznad svega sredstvo za definiranje zajednice nedužnih i identifikaciju onih koji su krivi za *našu* nevolju; osobito kada više nema komunističkih režima da posluže kao žrtvena janjad“ (Hobsbawm, 1993: 189). Tako nacionalizam ima različite funkcije u različitim društvima.

Suprotno modernističkim idejama, koje naglašavaju potpunu ili djelomičnu konstruiranost nacionalnog i etničkog identiteta, zagovornici primordijalizma drže da nacionalizam ima podrijetlo u starijim oblicima ili dubljim slojevima grupnog identiteta i međugrupnih odnosa, odnosno kako i samo značenje naziva sugerira, nacije i etničke grupe su drevne pojave. Iako su tek u zadnjih nekoliko stoljeća *oživjele*, one su uvijek bile prisutne. Po Cliffordu Gertzu te stare, drevne veze tvore zajednice koje služe kao alternativa modernim građanskim vezama, odnosno zajednicama te mogu ponovno postati relevantne kada građanske veze popuste. Kao primjer navodi Bosnu i Hercegovinu, gdje tvrdi da je slabljenjem građanskog identiteta zbog raspada Jugoslavije i socijalističkog sustava omogućen ponovni uspon primordijalnih zajednica, koje su u ovom slučaju bazirane na vjeri. Po toj interpretaciji rat u Bosni i Hercegovini je zaista bio

izljev drevnih razlika između različitih populacija koje su u njoj živjele (Katunarić, 2003: 150-180).

Iako i sam Pierre van den Berghe priznaje da su teorije društva bazirane na rasi ili biologiji čovjeka uglavnom napuštene dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća, van den Berghe pokušava prilagoditi neke od njihovih osnovnih koncepata za korištenje u suvremenoj sociološkoj teoriji (van den Berghe, 1978: 401). Njegove teorije su možda najekstremniji primjer suvremenog ili neo-primordijalizma. Sukladno tim teorijama čovjek je kroz milijune godina evolucije postepeno razvio organizaciju etničke grupe kao biološku tendenciju u obliku proširenog instinkta zaštite vlastitog roda. Etničke grupe tako funkcioniraju kao „superfamilije međusobnog parenja“ u kojima je genetska sličnost pojedinih članova grupe znatno veća od genetske sličnosti članova dvije različite grupe (van den Berghe, 1978: 404).

Vjerojatno nije niti potrebno istaknuti kako je primordijalizam poprilično slabo prihvaćen u akademskim krugovima (Katunarić, 2003). Kroz leću primordijalističke teorije svaki sukob između dvije etničke grupe ima karakteristike drevnog ili čak biološkog fenomena, a to implicira i inherentnu nerješivost tog sukoba. Autori koji ističu kako su sukobi posljedica politike a ne etničke izmiješanosti su uvjerljivi i korisniji za promatranje etničkih sukoba koji se pojavljuju u donedavno mirnim društvima i rješavaju u donedavno zaraćenim. Teze van der Berghea postaju posebno apsurdne ukoliko se uzme u obzir da su Srbi i Hrvati, usporedno s ostalim narodima Jugoslavije, imali uvjerljivo najveću stopu „miješanih“ brakova, a time i biološke sličnosti netom prije izbijanja rata (Jović, 2003).

Anthony D. Smith napisao je svoju knjigu kao svojevrsnu nadogradnju ili odgovor na teorije autora koji su mu prethodili, uključujući i njegovog mentora Ernesta Gellnera, ali i kao pokušaj *pomirenja* teorija modernista i primordijalista (Katunarić, 2003). Njegov pristup se razlikuje od Andersona, Gellnera i Hobsbawma utoliko što ne smatra nacije samo nekom vrstom proizvoda modernosti (Smith, 2003: 3), nekakvom zajednicom čije podrijetlo je arbitrarno, odnosno posljedica date političke ili interesne situacije. Ono najviše sporno Smithu u tim teorijama bio je način na koji su ovi autori shvaćali odnos etniciteta i nacionalizma. Smith odbacuje izjednačavanje nacije i etniciteta kao i etniciteta i kulture (Smith, 2003: 45). On smatra kako etnicitet *zaista* postoji te kako nije samo

proizvod ili izmišljotina modernosti. „Etno povijest nije prodavaonica slatkiša u kojoj nacionalisti mogu birati i miješati, ona postavlja granice svakom selektivnom uzimanju (...) Ona pruža specifičnu ali cjelovitu baštinu, (...) Nacionalističko pozivanje na prošlost je tako ponovno otkrivanje cijelog etničkog nasljeđa (...)“ (Smith, 2003: 46).

Smith smatra kako su modernisti dobro primijetili ulogu političkih elita u formiranju nacija, međutim previše su promatrali *odozgo* (Smith, 2003: 98). On smatra kako su te elite u svojim programima bile ograničene onime što je zaista bilo stvarno, jer ukoliko nacionalistički program nije bio ukorijenjen u stvarnoj povijesti koju pripadnici etnije zaista i osjećaju, „zasigurno bi propao“ (Smith, 2003: 201). On ističe da se „Nacije temelje i stvaraju iz postojećih etnija“ (Smith, 2003: 199). Tako „nacionalizam postaje religijom povijesti sakralizirajući autentičnu prošlost zajednice u njezinoj drevnoj domovini“ (Smith, 2003: 117).

Za razumijevanje ključnog problema Smithovih teorija možda je najvažniji koncept *etnijske*. Etnije su *etničke* zajednice koje „ne nastaju na temelju fizičkog podrijetla, nego na osjećaju kontinuiteta, zajedničkog sjećanja i kolektivne sudbine (...)“ (Smith, 2003: 195). Simboli su ključni za razlikovanje tih etnija, a ovisno o tipu etnije nacija će se formirati na različite načine (Smith, 2003: 196-199). Uz etnosimbole, nacija ima i jasno određen teritorij, javnu kulturu, ekonomsko jedinstvo te zakonska prava i obveze za svakog svog člana (Smith, 2003: 201).

Valja spomenuti i teorije etnomobilizacije. One nastoje objasniti nastanak etničkog konflikta. Iako se etnički konflikti čine spontanima, njima uvijek prethodi određena količina planiranja, organizacijskih napora i strateškog razmišljanja. Ukratko, etničkom konfliktima prethode procesi etničke mobilizacije koja ima oblik političke mobilizacije. Peter Vermeersch opisuje nekoliko intelektualnih struja unutar teorije etnomobilizacije i njihove heterogene polazišne točke (Vermeersch, 2012).

Kulturna teorija etnomobilizacije opisuje kako su subjektivne spone, odnosno zajedničke osobne vrijednosti temelj etničke mobilizacije. Mobilizacija tako biva prirodna posljedica kulturne strukture pojedinaca na nekom području. Pobornici teorije etničke reakcije pak smatraju kako su ekonomski uvjeti ti koji potiču mobilizaciju etničkih periferija protiv jezgre. Mobilizacija je dakle posljedica odnosno reakcija na

ekonomske nejednakosti. Teorija etničkog natjecanja opisuje kako politički vođe oblikuju vlastite poruke i programe, i time etnicitet, kako bi ostali na vlasti, odnosno kako bi se uspješno suprotstavili svojim političkim konkurentima ili stranoj politici. Pobornici ove teorije ističu kako je mobilizacija najuspješnija kada u natjecanje oko resursa ne ulazi samo politička elita, već i ostali pripadnici određene etničke skupine. Naposljetku, Vermeersch (2012: 227) opisuje i teoriju političkog procesa koja ističe važnost makropolitikog konteksta na etnonacionalnu mobilizaciju.

Teško je izdvojiti jedan od ovih pravaca jer slučaj Crne Gore predstavlja plodno tlo za sve. Ovaj rad će kasnije opisati kako se neke vrijednosti Crnogoraca i Srba itekako razlikuju², te je logično zaključiti kako će se etničke grupe mobilizirati kako bi te vrijednosti promovirale ili branile. Teoretičari etničke reakcije bi istaknuli kako ekonomski razvoj u Crnoj Gori u posljednjih trideset godina nije jednako utjecao na sve dijelove Crne Gore niti na sve društvene skupine. Sjever zemlje je relativno siromašniji od juga te sadrži veći postotak Srba. Nadalje, historijsko-genetička analiza pokazuje kako su se u Crnoj Gori formirale dvije distinktivne političke elite u konstantnom međusobnom natjecanju. Te elite su formirane oko dva različita etnička identiteta te važan aspekt njihovog političkog nadmetanja je upravo promoviranje etničkog identiteta kojeg zastupaju. Takav razvoj događaja odgovara pobornicima teorije etničkog natjecanja. Naposljetku, historijsko-genetička analiza pokazuje i kako je makropolitikog kontekst bio presudan za formiranje i mobilizaciju etničkih Crnogoraca ali i etničkih Srba.

Analizirajući rast nacionalizma u Jugoslaviji između 1962. i 1991. godine Sabina Petra Ramet ističe kako Crna Gora usporedno sa ostalim republikama predstavlja poseban slučaj. Naime, u Crnoj Gori su se pojavila dva distinktna crnogorska nacionalizma: antisrpski i prosrpski. Antisrpski nacionalizam je relativno sličan nacionalizmima u ostalim republikama, dok je prosrpski crnogorski nacionalizam svojevrsna vrsta srpskog nacionalizma koji negira postojanje Crne Gore kao odvojene nacije od Srbije. Nadalje, Ramet ističe kako su se kulturne institucije, poput sveučilišta ili akademije znanosti i umjetnosti u Crnoj Gori razvile relativno kasno, u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća, te postale svojevrsni borilački ringovi ta dva nacionalizma. Jedan od najvažnijih, ako ne i najvažniji zadatak federalne vlasti u Jugoslaviji, bio je rješavanje nacionalnog

² Doduše te razlike su manje između etničkih Crnogoraca i pripadnika ostalih manjina (osim Srba).

pitanja. To je pokušano gradnjom kompleksnog federalnog sistema koji je trebao osigurati „balans moći“ pojedinih nacionalnosti. Nadalje, gradnja mitologije oko zajedničke borbe u Drugom svjetskom ratu kao i kult ličnosti oko Josipa Broza Tita služili su kao stabilizatori federacije. Naposljetku, velika stopa decentralizacije trebala je spriječiti dominaciju većih grupa nad manjima. Međutim, kvantitativna i kvalitativna analiza više desetaka političkih nesuglasica koju je provela Ramet pokazala je kako političke elite već od kasnih šezdesetih godina interese Jugoslavije, odnosno federacije postepeno stavljaju u drugi plan nad interesima pojedinih republika (Ramet, 1992).

Jasno je kako je crnogorsko društvo prožeto sukobima unutarnjeg ali i vanjskog karaktera. Lewis A. Coser opisuje kako su rani američki sociolozi gledali na konflikt kao konstruktivan element društvenih sistema koje su opisivali, ali i kako nasuprot tome kasnija sociologija biva manje zainteresirana za istraživanje društvenih konflikata. Nadalje, Coser opisuje kako je već i Simmel razlikovao društvene konflikte ovisno o karakteru njihovih ciljeva. Oni konflikti u koje pojedinci ulaze ne radi osobnih interesa, već radi šireg cilja, imaju veći potencijal za radikalizaciju i eskalaciju. Coser ističe kako upravo intelektualci imaju ključnu ulogu u transformaciji konflikata iz jedne vrste u drugu. Oni radikaliziraju konflikte tako što ih depersonaliziraju – konflikti prestaju biti konflikti pukih osobnih interesa i postaju konflikti ideja i ideologija. Takve „objektivizacije“ konflikta stvaraju radikalnost jer se ljudi ne bore za sebe, već predstavljaju grupu. Kao najbolji primjer ovog procesa Coser smatra marksistički pokret, koji radikalizira društveni konflikt transformacijom cilja iz boljih materijalnih primanja za radnike pojedinog poduzeća u opću borbu za pravednije društvo. Konflikti utječu i na unutarnju dinamiku grupe koja u njih ulazi. Oni mogu ojačati ili oslabiti grupu, ali to ovisi o samoj grupi i tipu konflikta. Unutarnji konflikti oko ciljeva grupe koji ne propitkuju osnovne pretpostavke o kojima ovisi struktura grupe su dobri za unutarnju koheziju jer omogućavaju promjenu i adaptaciju normi određene grupe. S druge strane, kada pojedinci više ne dijele osnovne vrijednosti koje drže poredak na okupu, unutarnji konflikti tendiraju slabljenju grupe (Coser, 1956). Coserove ideje su važne jer pokazuju kako konflikt ne mora nužno predstavljati „anomaliju ili bolest društva“, već kako upravo konflikti mogu imati važne uloge u formiranju i reprodukciji pojedinih grupa, kao i u oblikovanju dinamike društvene promjene.

Etnički konflikti na prostoru Jugoslavije su prema nekim autorima itekako imali važne funkcije. Dejan Jović tako ističe kako nije (ni tada, a ni sada) jasno je li većina stanovništva htjela raspad Jugoslavije ili rat, međutim, jasno je kako je glasna manjina, koja je i djelomično preuzela vlast to željela, a nije bilo nikoga u Jugoslaviji tko bi ju mogao zaustaviti. Nadalje, njoj je rat koristio kako bi učvrstila vlastiti položaj. Naime, rat je stvorio situaciju u kojoj Jugoslavija zaista nije bila više moguća te situaciju u kojoj je suživot naroda bio bitno otežan, time bitno legitimirajući ideje separatista koje su do tog trenutka diskreditirane kao ekstremističke želje malenih skupina sa društvenih margina. Osim što su etnički sukobi učvrstili vlast separatista na čelu pojedinih republika, Jović ističe kako je „etnizacija politike“ služila i kao sredstvo legitimiranja cijelog novog poretka. To je bilo popraćeno rušenjem hladnoratovskog međunarodnog poretka i gradnjom novog, demokratskog, ali i nacionalističkog poretka. Ukoliko se Istočna Njemačka može ujediniti sa Zapadnom Njemačkom, zašto to ne bi moglo npr. Kosovo sa Albanijom (Jović, 2022)?

Max Weber se u svojim radovima također bavio etnicitetom. Po njemu, statusna grupa diferencirana od ostalih do ekstrema postaje kasta. U kastama distinkcija statusa ne ovisi samo o zakonima i konvencijama, već i o ritualima. Tako je dodir s nižim kastama izbjegavan ili zabranjen, a svaka kasta stvara vlastite sustave vjerovanja. Weber smatra kako do takvih razmjera dolazi samo kada su kaste ujedno i *etničke grupe*. Dapače, on ističe kako su upravo kaste najčešći oblici mirnog suživota različitih etničkih grupa. Valja napomenuti kako se po Weberu statusne grupe ne razvijaju samo iz etničke heterogenosti već i iz rasa ili pak klasnih distinkcija (Weber, 1946). Weber se bavio odnosima etničkih grupa u društvima, pogotovo kada postoje jasne većinske ili manjinske grupe te mehanizmima reprodukcije ili promjene tih odnosa. Po Weberu, svaka etnička grupa vjeruje u vlastitu izvrsnost u usporedbi sa drugima, te svaka etnička grupa vjeruje u zajedničko podrijetlo (Jackson, 1982).

Opisujući post-jugoslavenska društva, Dejan Jović dolazi do zaključka kako procesi tranzicije nisu još završili – i kako su oni u post-jugoslavenskom prostoru kompliciraniji te njihovi ishodi manje jasni nego drugdje u Europi. On tako razvija koncept peterostruke tranzicije kroz koju su prošle, odnosno kako Jović ističe, i dalje prolaze sve države nastale raspadom Jugoslavije: politička tranzicija (iz jedno u višestranački sustav), ekonomska tranzicija, državna tranzicija (iz Jugoslavije u

novonastale nezavisne države), identitetska tranzicija (u etničkom, ideološkom i političkom smislu) te tranzicija iz rata u mir (Jović, 2022). Svaka post-Jugoslavenska država suočila se sa više ili manje prepreka pokušavajući provesti spomenute tranzicije.

Preuzmemo li ovaj Jovićeve model, za Crnu Goru se od posebne važnosti ističu državna i identitetska tranzicija. Državna tranzicija je bila bitno usporena, Crna Gora je naime ostvarila nezavisnost tek 2006. godine, poprilično kasno u usporedbi sa ostalim republikama. U identitetskom smislu tranzicija i dalje traje. Iz podataka koje će ovaj rad analizirati jasno je kako novi građanski, ideološki i prije svega etnički identitet koji je nastajao paralelno sa novom državom nije uspio provesti tu kompleksnu tranziciju ni izbliza uspješno kako je ona provedena u drugim bivšim republikama Jugoslavije.

3. Metodologija

Ovaj rad koristi popise stanovništva kao primarni izvor za analiziranje demografskih promjena koje su se dogodile u Crnoj Gori. Fokus na službene popise stanovništva proizlazi iz više razloga. Ponajprije, popisi stanovništva su najobuhvatniji način istraživanja etničkog identiteta. Po svojoj prirodi, za razliku od akademskih istraživanja koja uglavnom koriste drastično manje uzorke, popisi stanovništva pokrivaju cijeli teritorij određene države te uključuje kompletnu populaciju te države. Također, podatci dobiveni popisima stanovništva su provjereni i obrađeni od strane različitih ureda za statistiku na način koji omogućuje detaljan uvid ne samo u statistiku cijele države, već i pojedinih regija, gradova ili općina.

Popis stanovništva je procedura sustavnog prikupljanja podataka o pojedincima neke zajednice, provedena u regularnim intervalima na strogo definiranom teritoriju (Thorvaldsen, 2017). Popisi stanovništva imaju dugu povijest. Predmoderne verzije popisa stanovništva su izvođene u Egiptu, Kini, Grčkoj, itd. Valja napomenuti kako su te predmoderne inačice popisa stanovništva rađene iz različitih razloga, primjerice nakon osvajanja nekog područja ili radi uspostave poreznog sustava, sustava navodnjavanja i sl., te kao takve nisu uvijek direktno brojale pripadnike određene populacije već su npr. popisivale oporeziva kućanstva, imovinu ili samo dijelove populacije, primjerice muškarce sposobne za vojnu službu.

Većina država na svijetu danas na popisima stanovništva kategorizira svoje stanovništvo po rasi, etnicitetu ili nacionalnoj pripadnosti. Ti popisi se provode redovno (obično svakih deset godina) te koriste ista ili slična pitanja kako bi državni statistički uredi mogli pratiti i analizirati demografske i druge podatke. Popise stanovništva u Crnoj Gori danas provodi Uprava za statistiku Crne Gore, odnosno MONSTAT (MONSTAT).

Karakteristika *službenosti* često znači da se upravo uz pomoć popisa stanovništva kroje realne politike određene države (npr. o pravima manjina, pravima vjerskih zajednica, itd.). Ovaj utjecaj popisa stanovništva može se vidjeti i ukoliko uzmemo u obzir brojne političke kontroverze i javne skandale oko provođenja takvih popisa. Primjerice, upravo zbog te političke i društvene važnosti, najnoviji popis stanovništva u Crnoj Gori i dalje nije proveden. Izvorno odgođen zbog globalne pandemije

koronavirusa, popis i dalje nije započet jer još uvijek nije postignut politički konsenzus u Crnoj Gori o procedurama upravo oko etničkog izjašnjavanja. Sporna su pitanja koja se tiču etničke i vjerske pripadnosti, odnosno trebaju li uopće biti postavljena (Al Jazzera, 2022; FENA, 2022; N1, 2021). Također, ministar financija Aleksandar Damjanović ističe kako je nemoguće održati popis stanovništva tijekom predsjedničkih ili parlamentarnih izbora. Popis stanovništva najavljen je tek za studeni 2023. godine (Radio Slobodna Evropa, 2022; Radio Slobodna Evropa, 2023).

Naposljetku, iako postoje neka istraživanja (Bešić i Spasojević, 2018; Džankić, 2014a; Džankić, 2014b; Huszka, 2003) koja ispituju fenomen etničkog identiteta u Crnoj Gori, odnosno etničkog identificiranja i motiva iza pojedinih odgovora koristeći kvantitativne metode, njima nedostaje longitudinalna dosljednost. S druge strane, kroz popise stanovništva koji se provode istom ili barem donekle sličnom metodologijom u relativno pravilnim razmacima od otprilike deset godina možemo dobiti ne samo sliku o etničkom identitetu Crne Gore, već – što to je ključno – možemo dobiti i jasnu sliku o njegovim promjenama kroz vrijeme. Neki autori (Bieber, 2003; Jenne i Bieber, 2014; Mrduljaš, 2021; Šistek i Dimitrovova, 2003) upravo koristeći popise stanovništva istražuju etnicitet u Crnoj Gori i njegove promjene bilo na nacionalnoj, bilo na regionalnoj razini, te ovaj rad koristi i nadograđuje neke od njihovih zaključaka. Ovaj će rad dakako analizirati i druga istraživanja etničkog identiteta u Crnoj Gori, poput iscrpnog istraživanja IPSOS agencije provedenog u sklopu interdisciplinarnog projekta Sveučilišta u Oslu 2011. godine (IPSOS, 2011; University of Oslo, 2020), međutim valja imati na umu kako je priroda takvih istraživanja inherentno manje pogodna od popisa stanovništva za istraživanje trendova kroz vremenske opsege koji su u slučaju ovog rada dugi više desetljeća.

U radu će deskriptivnom i historijsko-genetičkom analizom biti opisani najvažniji događaji u političko-društvenoj povijesti Crne Gore. Iako je u obzir uzet cijeli period od kasnog preko srednjeg vijeka do suvremenosti, fokus je stavljen na povijest Crne Gore od Drugog svjetskog rata do danas. U tom periodu primijećene su daleko najveće promjene. Također, prije Drugog svjetskog rata nisu provedeni detaljni popisi stanovništva koji bi uključivali cijeli teritorij današnje Crne Gore. Takva analiza pružit će pregled bitnih političko društvenih događaja u povijesti Crne Gore te omogućiti daljnju usporedbu dostupnih podataka o etničkom identitetu te zemlje i primjenu različitih

teorijskih objašnjenja kako bi zaključno odgovorili na pitanje zašto se etnički identitet mijenjao ili ostao nepromijenjen u slijedu pojedinih važnih društveno-političkih događaja.

Naposljetku, kroz usporedbu rezultata historijsko-genetičke analize, podataka prikupljenih na popisima stanovništva te pregledom relevantnih teorijskih saznanja o prirodi fenomena etničkog identiteta i nacionalizma, ovaj će rad ponuditi objašnjenje (ne)stabilnosti crnogorskog identiteta, relativne stabilnosti nekih drugih etničkih identiteta, kao i propitati primjenjivost pojedinih teorijskih modela na ovaj specifičan i kompleksan slučaj. Iako promjene u etničkim strukturama pojedinih država jugoistočne Europe nisu neuobičajene, Crna Gora je jedinstvena zbog opsega promjena u demografskoj, odnosno etničkoj strukturi njezinog stanovništva, ali i činjenice da te promjene nisu uzrokovane značajnim izmjenama demografskih parametara (brojnosti, veličine) jedne etnonacionalne skupine naspram ostalih, niti dobrovoljnim ili nedobrovoljnim migracijama, ili pak masovnim zločinima koji bi rezultirali istrebljenjem dijela nekih etničkih skupina. Dapače, umjesto porasta dominantne etničke većine naspram etničkih manjina, u Crnoj Gori dogodilo se upravo suprotno, Crnogorski etnički identitet naočigled nestaje u *vlastitoj* zemlji.

4. Povijesni i suvremeni aspekti crnogorske države

4.1. Od srednjeg vijeka do Crnogorskog kraljevstva

Najstariji poznati spomen imena Crna Gora, donosno *Monte Nigro*, nalazi se u papinskoj poslanici iz 1053. godine, nastalom za vrijeme pontifikata Lava IX, te se odnosi na regiju unutar Dukljanske kneževine (Rastoder, 2003: 107). Teritorij današnje Crne Gore se kroz stoljeća djelomično ili u potpunosti nalazio u više srednjovjekovnih kneževina. Srednjovjekovnom poviješću Crne Gore dominira Kneževina Duklja, odnosno Zeta, nastala – kako je često slučaj s manjim političkim entitetima u srednjem vijeku – u konstantno mijenjajućem i kompleksnom odnosu s velikim carstvima. Venecija je kroz kasni srednji vijek vojno i diplomatski preuzimala gradove na obali današnje Crne Gore, dok je unutrašnjost bila u konstantnim međusobnim sukobima i pod pritiskom susjednih kneževina. Uz Veneciju se u kasnom srednjem vijeku pojavljuje sve jači i naizgled nezaustavljivi osmanski utjecaj. Stara kneževina Duklja, odnosno Zeta, koja je kroz prethodna stoljeća s područja današnje Crne Gore dominirala susjedima, bila dominirana, proglašavala nezavisnost i prihvaćala vazalski status, između Venecije i Osmanlija se, pod vodstvom dinastije Crnojević (1421-1496), polako transformirala u Crnu Goru. Dinastija Crnojević, iako je do kraja 15. stoljeća poražena, zbog svoje je nezavisne politike i čestih sukoba s Venecijom i Osmanskim Carstvom ostala fokalna točka na koju se pozivaju zagovornici povijesne državnosti Crne Gore. U tom je periodu Cetinje postalo glavni grad, a feudalni kneževski socio-politički sustav zamijenjen je patrijaršijom.

Ovaj oblik društveno-političke organizacije Crne Gore, koji je trajao do 1851. godine, zbog povezanosti političkih i religijskih institucija, kao i njihovih protagonista, često biva karakteriziran kao teokracija (Džankić, 2016: 116).

Period osmanske vlasti obilježen je čestim pobunama protiv različitih poreza, koje su katkada rezultirale *de facto* nezavisnim područjima koji bi se centralnom imperijalnom autoritetu odupirale godinama ili čak desetljećima. Crna Gora je u tom razdoblju Osmanske vlasti također prošla kroz administrativnu, ali i društvenu transformaciju. Naime, pojavila se plemenska organizacija koja je gravitirala oko *knežnina*, koje su funkcionirale kao svojevrsne općinske zajednice, okupljene oko *vladike*, odnosno

vladara-biskupa koji je njima upravljao. Bieber opisuje plemensku strukturu kao „zajednicu koja se sastoji od nekoliko klanova na određenom teritoriju s institucijama, tradicijom i svijesti (pripadnika) o zajednici“. Na teritoriji Crne Gore je u tom periodu formirano 28 plemena, od kojih su neka relativno brzo i nestala (Rastoder, 2003:113).

Crna Gora je dobila znatno veći stupanj autonomije nakon uspona kneza Danila 1696. i osmanskog potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine (Bieber, 2003: 115). Osmanska vlast, iako prisutna, sve je više imala karakter nominalne vlasti nad *de facto* nezavisnim teritorijem, nalik na vlast Bizantskog carstva nad kneževinom Zetom četiri stotine godina ranije.

Ruska financijska i politička pomoć, prisutna od ranog 18. stoljeća i nastavljena sve do početka 20. stoljeća, također je bila utjecajna u održavanju jedinstvenog statusa Crne Gore. Vladika Danilo je u Rusiji dobio službeno priznanje autokefalnosti crnogorske obalne metropolitanske dijeceze.

Kroz kasno 18. i rano 19. stoljeće niz vođa Crne Gore radilo je na centraliziranju države. U ovom su periodu također formirane i prve sudske institucije koje su rješavale česte nesuglasice među pojedinim plemenima. Ostvareno je nekoliko pobjeda nad Osmanlijama te se teritorij pod kontrolom mitropolita širio. Taj proces je kulminirao 1852. godine, kada je Rusija priznala Crnu Goru kao nezavisnu kneževinu, paralelno s reformom unutar same Crne Gore kojom su se svjetovna i crkvena vlast (barem službeno) odvojile (Barišić). U sljedećih nekoliko godina i europske su države priznale Crnu Goru i njezine granice (Rastoder, 2003).

Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, u kojemu je i Osmansko carstvo moralo priznati Crnu Goru, unutar njezinog su se teritorija po prvi puta našle veće populacije muslimanske i katoličke manjine (Rastoder, 2003). Crnogorska crkva je tada bila nezavisna i središte joj je bilo u Cetinju. Uređenje Crne Gore se nije bitno promijenilo do 1910. godine kada je postala kraljevstvo pod kraljem Nikolom.

Valja spomenuti i utjecaj pravoslavne crkve u Crnoj Gori i u njezinim susjednim državama. Pravoslavne crkve vezane vlastitom strukturom i politikom uz novonastale su

državne strukture omogućile nove linije diferencijacije među različitim populacijama Balkana (Mylonas, 2019).

4.2. Svjetski, odnosno građanski ratovi na crnogorskom teritoriju

Nakon ponovnog teritorijalnog proširenja poslije Balkanskih ratova, Prvi svjetski rat je doveo do velikih gubitaka za Crnu Goru koja je izgubila ogroman postotak svoje populacije, a i značajan dio ekonomske baze zemlje je bio uništen. Saveznici su okupirali Crnu Goru te je predali srpskoj, odnosno SHS vojsci, a kralju Nikoli nije omogućen povratak u zemlju. Teško je utvrditi mišljenja i želje tadašnje populacije Crne Gore, ali čini se kako je srpska vojska u početku dobro dočekanana. Brzo sastavljeni parlament je proglasio ujedinjenje sa Srbijom. Dijelovi Crne Gore, pogotovo oko Cetinja, kratkotrajno su se pobunili, ali otpor je ubrzo slomljen. Tako je od 1918. do 1924. godine Crna Gora bila u svojevrsnom građanskom ratu niskog intenziteta između Bjelaša (koji su podržavali bezuvjetnu uniju sa Srbijom) i Zelenaša (koji su joj se protivili). Nakon Versajskog mira, velike su sile postepeno prekidale diplomatske odnose s crnogorskom vladom u egzilu. S vremenom je otpor jenjao, a Crna Gora je u međuratnom razdoblju postala marginalni dio Jugoslavije, sadržavajući svega dva posto njezine populacije (Rastoder, 2003).

Tijekom Drugog svjetskog rata Crnu Goru su okupirale sile Osovine. Bila je talijanski protektorat do 1943. godine, kada talijansku upravu mijenja njemačka. Nedugo nakon početka okupacije, sredinom 1941. godine, formirale su se prve partizanske jedinice, a krajem iste godine i prve četničke postrojbe. Crnogorski četnici su operirali uz podršku talijanskih i kasnije njemačkih snaga protiv partizana, da bi pred kraja rata bili uništeni za vrijeme pokušaja bijega prema Sloveniji.

Antifašistička borba, predvođena Komunističkom partijom na čelu s Josipom Brozom Titom, imala je federalističku viziju za Jugoslaviju te su tako Zelenaši, koji su se ranije borili za nezavisnu Crnu Goru tendirali NOB-u (Rastoder, 2003: 135). Neovisno o tome smatramo li integralno jugoslavenstvo, iza kojeg su stajale četničke snage, velikosrpskom ili nekom trećom idejom, u njemu nije bilo mjesta za nezavisnu Crnu Goru.

Tako je period Drugog svjetskog rata, osim strane okupacije, u Crnoj gori značio i ponovni unutarnji sukob s karakterom građanskog rata. Iako se širi kontekst sukoba radikalno promijenio, pitanje nezavisnosti Crne Gore, ali i samog postojanja Crnogoraca kao naroda, dominiralo je sukobom.

4.3. Crna Gora kao sastavnica SFRJ

Slično ostatku Jugoslavije, poslijeratni period u Crnoj Gori obilježen je državnom represijom i stabilizacijom vlasti Partije na čelu s Josipom Brozom Titom. Nakon Rezolucije Informbiroa unutarnja represija je bila posebno intenzivna u Crnoj Gori, te su Crnogorci imali višestruko veću šansu dospjeti na Goli otok zbog optužbi za staljinizam od bilo koje druge populacije u Jugoslaviji. Čak 21,5 posto zatvorenika Golog otoka bili su iz Crne Gore, iako je ona 1948. godine činila tek otprilike 2,5 posto populacije Jugoslavije (Banac, 1990). Neki autori to povezuju s povijesno velikim ruskim utjecajem u Crnoj Gori (Rastoder, 2003).

Osim međurepubličkih i vanjskih granica, koje su do danas nepromijenjene, federalni karakter jugoslavenskog republičkog uređenja omogućio je i njegovanje nacionalnog osjećaja kroz kulturne, ali i ekonomske institucije. Uređenje Saveza komunista na šest *de facto* odvojenih partijskih struktura pratilo je uređenje države na šest federalnih republika i jasno pokazalo kako je nacionalistički naboj koristio strukture republikanizma (Rastoder, 2003). Nacionalistički zanos koji je harao Jugoslavijom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća nije zaobišao ni Crnu Goru, međutim u Crnoj Gori on se manifestirao kao srpski, a ne crnogorski nacionalizam (Ramet, 1992: 98–135).

Iako je Jugoslaviju vodila federalna vlast na čelu s Josipom Brozom Titom, početkom šezdesetih pojavit će se u Srbiji i Hrvatskoj tendencije za promišljanjem samostalnije kulturne i jezične politike. Tako je kao prilog zagrebačkom književnom tjedniku *Telegram* objavljena *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Postepeno se pokret oko deklaracije počeo spajati sa studentskim pokretom 1968. godine te tada predsjednicom Centralnog komiteta Socijalističke Republike Hrvatske postaje Savka Dabčević Kučar. Oko nje se okupio krug istomišljenika koji su podržavali reformiranje i decentralizaciju Jugoslavije. Osim kulturnih i političkih zahtjeva imali su i ekonomske (Goldstein, 2008: 532–553). Ekonomska pitanja su bila čest izvor sukoba srpskih i crnogorskih elita u socijalističkim periodu. Specifični ekonomski položaj Crne Gore u Jugoslaviji je njezino vodstvo često pozicionirao politički bliže Hrvatskoj i Sloveniji nego Srbiji (Bieber, 2003). Primjerice, po pitanjima centralizacije, doznaka, deviza i sličnog, koje je Crna Gora prikupljala kroz brzorastući turistički sektor,

crnogorska partijska elita je često stajala uz Hrvatsku i Sloveniju i protivila se potpunoj ekonomskoj integraciji u federaciju (Radelić, 2006: 335).

4.4. Devedesete – između dvije „revolucije“

Branka Magaš opisuje kako su prosvjedi 8. listopada 1988. godine u Crnoj Gori započeli kao radnički protesti protiv najavljenog masovnog ukidanja radnih mjesta. Međutim, prosvjedu su se pridružili i srpski prosvjednici s Kosova. U samo nekoliko dana poruka prosvjeda bila je promijenjena od prvotnih zahtjeva za „kruhom i poslom“ do prosvjeda podrške Miloševiću u sukobu s crnogorskim partijskim elitama (Magaš, 1993: 170-172).

Nakon tzv. Jogurt revolucije 5. listopada 1988. godine, odnosno smjene vlasti u Vojvodini i uspostave nove srpske nacionalističke pokrajinske vlade odane Miloševiću, sljedeća na meti u siječnju 1989. godine bila je vrhuška političke elite Crne Gore. Antibirokratska revolucija je u Crnoj Gori uspostavila prosrpsku vladu na čijem čelu je bio Momir Bulatović. Revolucija je bila pogonjena nacionalističkom mobilizacijom Srba koja se dogodila kasnih osamdesetih. Više faktora stoji iza ove mobilizacije. Bieber tako navodi generalno nezadovoljstvo društvenim, političkim i ekonomskim statusom Crne Gore, nacionalizam među intelektualnom elitom, etničke poduzetnike u Savezu Komunističke Srbije te institucionalni sistem koji je stavljao primat na etnicitet koji je djelovao službeno i neslužbeno (Bieber, 2003). Promjeni vlasti je također pridonijela izrazito teška ekonomska situacija. U Crnoj Gori tijekom osamdesetih je od svega 40 000 (formalno zaposlenih) radnika čak 6 000 izgubilo posao.

Koncepti tog novog srpskog nacionalizma razvijeni su sedamdesetih i osamdesetih godina. Po njima je Srbija eksploatirana na različite načine od strane drugih republika Jugoslavije te se nalazi u jedinstveno nepovoljnom položaju. Tako su se zahtjevi za boljim standardom života povezali sa zahtjevima srpske nacionalističke elite za centralizacijom Jugoslavije (Radelić, 2006). Ove ideje koje povezuju rješenje nepovoljnog ekonomskog stanja s nacionalističkim pokretom bile su posebno popularne među intelektualnom elitom Srbije te su kulminirale memorandumom SANU 1986. godine koji je naočigled najavio politiku Srbije devedesetih. Milošević je došao na vlast obećavajući ispraviti to „nepravedno“ stanje unutar Jugoslavije. Prvi cilj bio je recentralizacija Jugoslavije i smjena republičkih i pokrajinskih elita koje su smatrane „anti-srpskima“. To je uključivalo i tadašnju crnogorsku partijsku elitu (Bieber, 2003).

Crnogorske elite nisu mogle ponuditi alternativu srpskom nacionalizmu. Crnogorski nacionalizam je bio povezan s politikama crnogorske partije, odnosno Saveza komunista, dok je srpski nacionalizam funkcionirao kao svojevrsna opozicija koja je nakon desetljeća vlasti crnogorskih elita mogla ponuditi vjerodostojniju viziju i obećanja o *boljem sutra*.

Na prvim izborima 1990. godine u Crnoj Gori pobjeđuje Savez komunista koji jedini od svih republičkih partija nije prije izbora promijenio niti svoje ime, niti program. Osvojivši 56 posto glasova osvojili su dvije trećine mjesta u crnogorskom parlamentu. Naime, Savez komunista Crne Gore je u tom trenutku još uvijek imao svježe i relativno popularno novo vodstvo postavljeno nakon anti-birokratske revolucije. Sam komunistički sistem je također bio popularniji u Crnoj Gori nego u ostalim republikama (Bieber, 2003).

Rat je polarizirao crnogorsko društvo. Prosrpski podražavatelji vlade su podržavali i uključivanje Crne Gore u rat, dok je crnogorska opozicija zagovarala neutralnost Crne Gore. Također, valja spomenuti iznimno nacionalistički ustrojenu Srpsku pravoslavnu crkvu koja je tada intenzivno djelovala u Crnoj Gori. Crna Gora je povukla svoje rezerviste iz JNA u listopadu 1991. godine. Iako ona nije službeno sudjelovala u ratu, dio rezervista iz Crne Gore je sudjelovalo u napadu na Dubrovnik koji je okončan 1992. godine. Granica Hrvatske i Crne Gore je postala demilitarizirana i predana je UN-u do 2002. godine. Crnogorski vojnici su tako sudjelovali u prvim fazama rata, iako Crna Gora službeno nije bila direktno uključena u niti jedan aspekt sukoba. Upravo zato je Momir Bulatović napravio prvi veliki korak protiv politike Beograda kada je u rujnu i listopadu 1991. godine podržao Carringtonov mirovni plan za Jugoslaviju. Nakon pritiska iz Beograda Bulatović je morao promijeniti svoju odluku i povući podršku mirovnom planu (Bieber, 2003).

Liberalni savez Crne Gore (LSCG), s formalnim i simboličkim sjedištem u Cetinju, povijesnom glavnom gradu nezavisne Crne Gore, zalagao se za neovisnost i prekid rata s Hrvatskom. LSCG je podržao osnivanje Crnogorske pravoslavne crkve 1993. godine, koja je trebala služiti kao protuteža izrazito nacionalistički usmjerenom djelovanju Srpske pravoslavne crkve (Bieber, 2003).

Federalna Republika Jugoslavija je stvorena 1992. godine. Na pitanje „Da li ste za to da Crna Gora kao suverena republika nastavi živjeti u zajedničkoj državi Jugoslaviji potpuno ravnopravno s drugim republikama koje to žele?“ 94 posto Crnogoraca je na referendumu potvrdno odgovorilo. Međutim, izlaznost je bila svega 66 posto (Centar za monitoring i istraživanje, 2002). Tako niska izlaznost i geografska distribucija izlaznosti upućuju na bojkot Muslimana i opozicijskih stranaka. Iako je legalnost i procedura referenduma bila dvojbeni, jasno je kako većina populacije Crne Gore u tom trenutku nije željela potpunu neovisnost (Darmanovic, 2007).

Savez komunista Crne Gore mijenja ime 1991. godine u Demokratsku partiju socijalista Crne Gore ili DPS. Politika nove stare stranke bila je bazirana na pronalaženju konsenzusa u sve više polariziranom društvu Crne Gore. Tako se primjerice DPS zalagao za državnu uniju sa Srbijom, ali ne i potpuno pripajanje. Nakon izbora 1990. godine Milo Đukanović je postao premijer te će na toj funkciji ostati do 1998. godine. S vremenom Đukanović sve više potiče veze Crne Gore sa Zapadom, na štetu odnosa sa Srbijom. Kada su nakon rata počeli prosvjedi protiv Miloševića u Srbiji, Bulatović i Đukanović su se prestali slagati oko politike Crne Gore. Đukanović je prihvatio i podržao prosvjednike, dok je Bulatović samo nominalno podržavao ciljeve prosvjeda, ali djelovao protiv njih. Sukob Bulatovića i Đukanovića je 1997. godine prerastao u političku borbu do smrti. Nakon intervjua u kojem je Đukanović izrazio svoje negodovanje Miloševićevim stajalištima i politikama morao je odstupiti s mjesta predsjednika DPS-a. Međutim, Bulatović nije imao dovoljnu potporu da provede temeljitu čistku visokih dužnosnika odanih Đukanoviću pa su na sljedećim izborima dvije suprotstavljene frakcije unutar DPS-a nominirale Bulatovića i Đukanovića kao dva suprotstavljena kandidata iste partije na izborima. Na predsjedničkim izborima 1997. godine Bulatović je dobio više glasova u prvom krugu izbora, međutim izgubio je u drugom krugu, s marginom manjom od jedan posto. Tako se dogodio ponovni veliki politički prevrat u Crnoj Gori, iako je državom nominalno neprekidno vladala ista stranka od 1945. godine.

Nakon odvajanja prosrpske frakcije DPS-a uslijedila je djelomična demokratizacija zemlje, budući da sada DPS oslabljen unutarnjim sukobima nije više mogao dominirati svim aspektima političkog života u Crnoj Gori. Sukobi na Kosovu 1998 i 1999. godine bili su presudni za vanjsku politiku Crne Gore. S jedne je strane Crna Gora

pokušavala svim snagama biti isključena iz vanjskih politika Beograda, a s druge su strane ratna zbivanja imala veliki utjecaj na Crnu Goru.

Prosrpske opcije od ranih devedesetih do sredine 2000-ih godina konstantno dobivaju između trećine i polovine glasova. Autonomasi pak dobivaju oko 40 do 50 posto glasova, dok oni koji zagovaraju čistu nezavisnost dobivaju oko 10 posto glasova. Politička podjela oko nezavisnosti je također bila i podjela između juga i sjevera Crne Gore, odnosno podjela na „staru“ i „novu“ Crnu Goru. Drugim riječima, oni dijelovi Crne Gore koji su duže bili pod vlašću Cetinja ili Podgorice bili su skloniji podržavanju njezine nezavisnosti, odnosno skloniji podršci autonomaške politike DPS-a. Također, jug je bio (i ostao) ekonomski razvijeniji od sjevera, a sjever je ekonomski povezaniji sa Srbijom od juga zemlje.

4.5. Dva desetljeća Mila Đukanovića

Retorika crnogorske političke elite u drugoj polovici devedesetih obilježena je orijentacijom prema Zapadu, slobodnom tržištu, zaštiti manjina i vladavinom prava (Huszka, 2003). Između ostalog, Zapad je bio iznimno važan za Crnu Goru, koja je za razliku od Srbije ostala u relativnom dobrim odnosima s međunarodnom zajednicom. Također, kroz integraciju prema Zapadu Crna Gora se nadala ponovno pokrenuti lukrativnu turističku industriju koja ovisi o stabilnim odnosima s europskim zemljama.

Glavni argument za nezavisnost tijekom Miloševićeve vlasti bila je nedemokratska priroda Srbije – međutim, iako se to promijenilo smjenom Miloševića i dolaskom Đinđića na vlast, aspiracije za nezavisnošću ostaju. Sve do kasnih devedesetih u Crnoj Gori postojao je konsenzus da je potrebno zadržati neki oblik federacije sa Srbijom (Huszka, 2003). Međutim, postojali su trajni i značajni strukturalni problemi u funkcioniranju federacije Crne Gore i Srbije. Prije svega, bilo je nemoguće stvoriti funkcionalni balans snaga. Populacija Srbije je petnaest puta veća od populacije Crne Gore. Milošević je 2000. godine pokušao (i kratkotrajno) uspio ponovno uspostaviti političku kontrolu nad Crnom Gorom, samo kako bi nedugo poslije izgubio vlast u Srbiji (Darmanovic, 2007). Cijeli događaj je radikalizirao Đukanovića i one koji ga podržavaju te se politika DPS-a usmjerila prema potpunoj nezavisnosti. Te su okolnosti dovele do Beogradskog sporazuma potpisanog 2002. godine između Srbije, Crne Gore i predstavnika Europske unije koji omogućava referendum za najmanje tri godine. Tako se još jednom pokazalo da je međunarodna zajednica ključna za status, odnosno nezavisnost Crne Gore (van Meurs, 2003). Međutim, to neće biti posljednji put. Naime, Europska unija je otvoreno radila na legitimizaciji referenduma o neovisnosti i osigurala brzo međunarodno priznavanje nove države (Darmanović, 2007).

Referendum za nezavisnost Crne Gore je neobičan po tome što je tražio većinu od 55 posto važećih glasova kako bi bio uspješan. Taj zahtjev je nametnula Europska unija, a obje strane su se s njime nevoljko složile (Darmanović, 2007). Koalicija za nezavisnost je sadržavala vladajući DPS, na čelu s Đukanovićem oko kojeg su se okupile i različite manje stranke koje zastupaju interese etničkih manjina (osim Srpske manjine). Većina etničkih Crnogoraca je podržavala nezavisnost kao i skoro sve manjine koje su u zapadnim, pluralističkim i liberalnim vrijednostima koje je promovirao DPS vidjele izlaz

iz nacionalističkog sustava Srbije (IPSOS, 2011). S druge strane unionisti su uživali značajnu potporu Srpske pravoslavne Crkve, a njihova glasačka baza se nalazila u tada već itekako velikoj populaciji Srba u Crnoj Gori (32 posto po popisu stanovništva iz 2003. godine). Stranke koje su zagovarale unionističku poziciju su bile nekadašnji zagovornici Miloševićevih politika i otvoreno mobilizirale glasače kroz srpski nacionalizam (Darmanović, 2007).

Iako je zemlja bila potpuno polarizirana, kampanje intenzivne, a izlaznost ogromna (86,7 posto), nije bilo nikakvog značajnijeg nasilja te su rezultati i izborni proces priznati od svih strana. Ovakav razvoj događaja, u kojemu je posljednja republika bivše Jugoslavije *glatko* postigla svoju nezavisnost neki nazivaju „crnogorskim čudom“. Međutim, valja napomenuti kako je presudnu ulogu imala kratkotrajna i relativno liberalna srpska vlada Zorana Đinđića koja je naslijedila Miloševića (Darmanović, 2007).

Posljednji veliki korak u integriranju Crne Gore prema Zapadu dogodio se 2017. godine kada je Crna Gora postala članicom NATO saveza. NATO savez je iznimno polarizirajuća tema za crnogorsko društvo zbog intervencije NATO-a u vojnim sukobima devedesetih i ekstenzivnog bombardiranja (uglavnom) Srbije 1999. godine. Iako je ulazak u NATO savez bila još jedna velika pobjeda Đukanovića i DPS-a, vidljivo je kako je taj politički blok – koji je u tom trenutku vodio Crnu Goru preko dvadeset godina – postao nestabilan. To se ogleda i u načinu na koji je pristupanje NATO-u izglasano. Odluku je jednoglasno usvojilo 46 zastupnika, dok ih je 35 bojkotiralo glasovanje. Nadalje, pokazalo se kako su etnički Srbi bili pet puta manje skloni podršci ulaska Crne Gore u NATO savez od Crnogoraca, a čak deset puta manje od Albanaca i Bošnjaka (Bešić i Spasojević, 2018).

Crna Gora je formalno zatražila ulazak u Europsku uniju 2008. godine i počela pregovore 2012. godine. Trenutno je i dalje otvoreno 33 poglavlja. Crna Gora je relativno brzo prošla kroz početne faze pregovora s EU, te je u slučaju Crne Gore sama EU ta koja ima iznimno proaktivnu ulogu te potiče neke promjene za koje nema dovoljno političke volje među lokalnim političkim akterima (Vučković, 2021). Valja napomenuti kako je za razliku od članstva u NATO savezu, članstvo u EU popularno među velikom većinom stanovnika Crne Gore (Bešić i Spasojević, 2018).

Parlamentarni izbori 2020. godine su bili prekretnica za Crnu Goru. Prvi je put u povijesti demokratske Crne Gore pobijedila izbore i posljedično formirala vlast. Iako Milo Đukanović i dalje obnaša dužnost predsjednika Crne Gore, u realnoj vlasti koja se nalazi u rukama premijera najprije je uživao Zdravko Krivokapić, a trenutno je na tom položaju Dritan Abazović. Obojica pripadaju pro-srpskoj političkoj koaliciji te se Crna Gora u trenutku pisanja ovog rada nalazi u političkoj krizi. Čini se kako je relativno stabilnu dugogodišnju vladavinu DPS-a zamijenila era nestabilnih koalicija i političkih platformi čiji odnos prema euroatlantskim integracijama nije posve jasan (Rakovac, 2023). Također se čini kako su dosadašnji relativno uspješni napori prema zapadnim i europskim integracijama (barem privremeno) zaustavljeni (Falk, 2022; N1, 2022).

5. Popisi stanovništva od 1948. do 2011. godine

Prvi popisi stanovništva Crne Gore provedeni su krajem 19. stoljeća godine na teritoriju Kotorskog zaljeva (koji je tada bio u sastavu Habsburške monarhije), ali kako nisu uključivali pitanja o nacionalnosti te obuhvaćaju samo manjinu današnjeg teritorija i stanovništva Crne Gore, nisu pogodni za detaljnu analizu. Prvi popis stanovništva koji obuhvaćaju cijeli današnji teritorij Crne Gore proveden je 1921. godine kada je Crna Gora bila u sastavu Kraljevstva SHS (Mrduljaš, 2021).

Prema tom popisu iz 1921. godine u Crnoj Gori živi 313.432 stanovnika. Podatci o nacionalnoj pripadnosti nisu prikupljeni, ali zabilježena je vjerska struktura. Od 313,432 stanovnika 238,334 ili 76 posto su pravoslavci, 55,802 ili 17,8 posto muslimani, 19,146 ili 6,1 posto katolici te je zabilježeno 150 pripadnika drugih vjera (Mrduljaš, 2021). Treba napomenuti kako je ovaj popis također nepodoban za dublje analize jer više etničkih skupina dijele istu vjeru. Primjerice, pravoslavci su uglavnom Crnogorci ili Srbi, katolici Hrvati ili Albanci, a muslimani Albanci, Bošnjaci ili Muslimani.

1. Izjašnjavanje po etnicitetu na popisima stanovništva u Crnoj Gori od 1948. do 2011. godine

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Crnogorci	342,009 (90,67%)	363,686 (86,6%)	383,988 (81,4%)	355.632 (67,2%)	400,488 (68,5%)	380,647 (61,9%)	267,669 (43,3%)	278,865 (45%)
Srbi	6.707 (1,78%)	13,864 (3,3%)	14,087 (3,0%)	39,512 (7,5%)	19,407 (3,3%)	57,453 (9,3%)	198,414 (32,0%)	178,110 (28,7%)
Bošnjaci	387 (0,1%)	6,424 (1,5%)	30,665 (6,5%)	70,236 (13,3%)	78,080 (13,4%)	89,614 (14,6%)	48,184 (7,8%)	53,605 (8,6%)
Muslimani							24,625 (4,0%)	20,537 (3,3%)
Albanci	19,425 (5,1%)	23,460 (5,6%)	25,803 (5,5%)	35,671 (6,7%)	37,735 (6,5%)	40,415 (6,6%)	31,163 (5,0%)	30,439 (4,9%)
Romi	162 (0,0%)	230 (0,1%)	183 (0,0%)	396 (0,1%)	1,471 (0,3%)	3,282 (0,5%)	2,601 (0,4%)	6,251 (1,0%)
Hrvati	6,808 (1,8%)	9,814 (2,3%)	10,664 (2,3%)	9,192 (1,7%)	6,904 (1,0%)	6,244 (1,0%)	6,811 (1,1%)	6,021 (0,9%)
Jugoslaveni			1,559 (0,3%)	10,943 (2,1%)	31,243 (5,3%)	26,159 (4,3%)	1,860 (0,3%)	1,154 (0,2%)
Makedonci	133 (0,0%)	362 (0,1%)	593 (0,1%)	723 (0,1%)	875 (0,1%)	1,072 (0,2%)	819 (0,1%)	900 (0,1%)
Ostali/Odbili se izjasniti	1,558 (0,4%)	2.033 (0,5%)	4,352 (0,9%)	7,299 (1,4%)	8,107 (1,4%)	10,149 (1,7%)	37,999 (6,1%)	44,524 (7,2%)
Ukupno	377,189	419,873	471,894	529,604	584,310	615,035	620,145	620,029

(MONSTAT; Savezni zavod za Statistiku)

Prvi suvremeni popis stanovništva u Crnoj Gori koji između ostalog popisuje i nacionalni, odnosno etnički identitet proveden je 1948. godine. To je ujedno i prvi popis stanovništva Crne Gore koji je proveden unutar današnjih granica države, koja je tada bila

u sastavu Jugoslavije kao Socijalistička Republika Crna Gora. Po popisu iz 1948. godine u Crnoj Gori je tada ukupno živjelo 377,189 stanovnika od kojih se 342,009 izjasnilo kao „Crnogorci“ (90,67 %) dok se 6,707 stanovnika (1,78 %) izjasnilo kao Srbi.

Sljedeći popis nakon 1948. godine je bio već pet godina kasnije, 1953. godine. Iako je apsolutni broj Crnogoraca porastao na 363 tisuće, njihov udio u populaciji Crne Gore je pao na 86,6 posto. Ovaj trend će se nastaviti do 1981. godine, nakon koje će krenuti padati i apsolutni broj onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci. Crnogoraca je tako u Crnoj Gori bilo najviše 1981. godine (400,488) dok je populacija države Crne Gore svoj vrhunac doživjela na popisu 2003. godine (620,145). Na posljednjem popisu stanovništva 2011. godine u toj državi živjelo je 278,865 etničkih Crnogoraca, odnosno 44,98 posto cjelokupne populacije.

Ove dramatične promjene u udjelu i apsolutnom broju Crnogoraca u Crnoj Gori usporedive su jedino s promjenom broja i udjela Srba u populaciji. Broj Srba je od popisa stanovništva 1948. do 1991. bio u generalnom blagom porastu (sa 1,8 % 1948. na 9,34 % 1991. godine). Međutim, taj porast je drastično ubrzan početkom ovog stoljeća te je na popisu 2003. godine zabilježeno 32 posto Srba. Doduše, valja napomenuti kako je taj udio na najnovijem popisu 2011. godine malo umanjen (28 %).

Na prvom popisu 1948. godine ukupni udio ostalih manjina u Crnoj Gori iznosio je 7,1 %. Od toga 5,1 % su bili Albanci, 1,8 % Hrvati i 0,2 % svi ostali. Udio Albanaca će postepeno rasti do vrhunca 1971. godine kada se tako izjasnilo 6,7 % stanovnika države. Udio Albanaca je 2011. godine iznosio 4,9 % populacije. Slični trendovi se mogu primijetiti i kod udjela Hrvata u populaciji koji je 1948. iznosio 1,8 %, 1961. 2,3 % te 2011. godine 1 %.

Jugoslaveni se prvi put na popisu stanovništva pojavljuju 1953. godine kada ih je u Crnoj Gori bilo 1,5 %. Njihov broj će rasti do 1981. godine (5,67 %), 1991. godine ih je bilo 4,25 %, a 2003. godine su praktički nestali (0,3 %). Taj dramatičan porast nije bio povezan s *prirodnim* povećanjem, već promjenom izjašnjenog identiteta u odnosu na ranije popise stanovništva (Burg i Berbaum, 1989). Najveći broj Jugoslavena se u Crnoj Gori pojavio u općinama koje su imale etnički miješano stanovništvo, poput Boke Kotorske (Jenne i Bieber, 2014). Dramatičan nestanak Jugoslavena nipošto nije

jedinstven za Crnu Goru. Naime, na popisu stanovništva 1981. godine u Jugoslaviji je zabilježeno preko milijun i dvjesto tisuća Jugoslavena, koji su nakon raspada Jugoslavije gotovo u potpunosti nestali. Danas je Jugoslavena najviše u Srbiji, posebice Vojvodini gdje ih živi oko 12.000 ili oko 0,6 % stanovništva (1991. godine ih je bilo 8,4 %). Zanimljivo je da se – iako je populacija Jugoslavena u svim dijelovima bivše Jugoslavije doživjela potpuni kolaps – isto ne može reći i za jugoslavensku dijasporu. Po službenom programu za praćenje demografije vlade SAD-a American Community Survey, u toj državi se 2021. godine preko 210 tisuća ljudi izjasnilo kao etnički Jugoslaveni (American Community Survey, 2021). To čini populaciju američkih Jugoslavena relativno stabilnom čak i nakon nestanka same Jugoslavije.

Kada su Antun Augustinčić i Đorđe Andrejević-Kun zajedno prvi put nacrtali grb Jugoslavije, u žito su postavili pet baklji koje su predstavljale pet naroda Jugoslavije, međutim, Jugoslavija, a s njom i Crna Gora, je dobila još jedan (ili prema popisima stanovništva Crne Gore možda i dva) naroda. Iako se šesta baklja na grbu pojavila tek 1963. godine, već je na popisu stanovništva 1948. godine bilo moguće izjasniti se kao „Musliman“, što je učinilo 387 osoba ili 0,1 % populacije. Međutim, taj broj je postepeno rastao te se tako 1991. godine 14,6 % ili 89.614 osoba svrstalo u kategoriju „Muslimani ili Bošnjaci“. Nadalje, na popisu 2003., kao i onom 2011. godine, bilo je moguće deklarirati se kao „Bošnjak“ (7,8 %, 8,6 %) ili pak kao „Musliman“ (4,0 %, 3,3 %). Dakle, otprilike dvije trećine populacije, koja se 1991. svrstala u zajedničku kategoriju, se 2003. i 2011. godine izjasnilo kao Bošnjaci dok se trećina izjasnila kao Muslimani. Ovo samo ukazuje na nevjerojatnu fragmentiranost etničkog identiteta unutar relativno malobrojne populacije rasprostranjene na također relativno malenom teritoriju Crne Gore. Valja napomenuti kako razdjeljivanje etnonima i identitetskih kategorija može poslužiti i pokušajima umjetnog fragmentiranja identiteta određene populacije. O kompleksnosti identiteta stanovnika islamske vjeroispovijesti na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore pišu i Pokos i Hasanbegović opisujući „trojno“ izjašnjavanje jednog relativno homogenog etnosa na popisima stanovništva različitih država u kojima pak vladaju različite koncepcije o tome tko su i što su muslimani unutar njihovih granica (Pokos i Hasanbegović, 2014). U Crnoj Gori je populacija Bošnjaka i Muslimana najveća u Podgorici i na samom sjeveru zemlje koji je ujedno bio sastavni dio Bosanskog ejaleta (današnji pojam Sandžak otprilike odgovara toj regiji unutar Crne Gore i Srbije).

Razvidno je kako se mijenja značenje etničkog izjašnjavanja Crnogorcem, odnosno opseg te kategorije. Kategorija „Crnogorac“ je 1948. godine evidentno uključivala i one pojedince i zajednice koji su se kasnije počeli izjašnjavati drugačije. Jedine iznimke su Albanci i Hrvati, čija je populacija kroz sve popise stanovništva relativno stabilna. *Novi* identiteti su tako smanjivali populaciju Crnogoraca, dok je populacija Albanaca i Hrvata, odnosno njihov omjer u populaciji Crne Gore ostao relativno nepromijenjen.

Najmnogobrojnija (i u apsolutnom i u relativnom smislu) populacija etničkih Crnogoraca izvan Crne Gore nalazi se u Srbiji. Postotak Crnogoraca u Srbiji je stabilno rastao s 1,1 % 1948. godine do vrhunca od 1,6 % 1981. godine. Nakon 1991. godine primjetljiv je i drastičan pad udjela populacije Crnogoraca u Srbiji na svega 0,5 % 2011. godine (Republika Srbija: Državni zavod za statistiku, 2012), (Savezni zavod za Statistiku, 1991).

6. Podrijetlo nestabilnosti nacionalnog i etničkog identiteta u Crnoj Gori

Florian Bieber opisuje kako je Crna Gora posebna po relativno dobrim međuetničkim odnosima u usporedbi s ostalim bivšim federalnim republikama Jugoslavije. Nadalje, projekt nacionalne mobilizacije, koji je pokrenuo i potaknuo šire populacije na ratne sukobe u ostalim republikama, bio je samo djelomično uspješan u slučaju Crne Gore. Naime, Bieber opisuje kako je sukob između dva različita nacionalna identiteta, koji se intenzivirao nakon pada socijalizma i traje do danas, onemogućio jednoj političkoj eliti da mobilizira sav potencijal populacije Crne Gore. Dapače, taj autor ističe kako su političke elite crnogorskog nacionalizma sustavno uključivale različite manjine u taj politički projekt. Čak i crnogorski nacionalni mitovi opisuju nezavisnu kraljevinu Crnu Goru kao multietničko i tolerantno društvo (Bieber, 2003; 42).

Dejan Jović opisuje kako su promjene identiteta uključivale i reinterpretaciju Jugoslavije i njene ostavštine u novonastalim nezavisnim republikama. Tako su u Crnoj Gori pojedini povijesni događaji promijenili značenje. Ujedinjenje sa Srbijom, za vrijeme Jugoslavije gledano kao svojevrsni iskaz slobode i patriotizma, postalo je čin nacionalne izdaje (Jović, 2022).

Srđa Pavlović pak smatra kako je crnogorski nacionalni identitet nastao iz političkih borbi početkom dvadesetog stoljeća te kako se nikada nije „uhvatio“ na isti način kao i drugi nacionalni identiteti. Suprotno nekim drugim autorima, Pavlović tvrdi kako su tijekom socijalističkog perioda manjine u Crnoj Gori bile pod pritiskom da se asimiliraju, što je vidljivo u čestim promjenama imena, odnosno dodavanju sufiksa *-ić* na albanska ili druga prezimena koja nisu zvučala crnogorski. Pavlović tvrdi da je potom pak, tokom devedesetih, narativ bratstva i jedinstva zamijenjen narativom po kojemu su Crnogorci „posebni dio srpskog nacionalnog korpusa“, „povijesni zaštitnik srpskih pravoslavnih vrijednosti“ i slično (Pavlović, 2003). Teško je procijeniti opsege tog navodnog pritiska, ali jasno je kako u svakom slučaju nije bio dovoljno snažan da zaustavi rastuće trendove manjinskog etničkog izjašnjavanja, što je i vidljivo u popisima stanovništva.

Jelena Džankić, objašnjavajući promjene u značenju crnogorskog identiteta, preuzima teorijski model Rogersa Brubakera. Brubaker kritizira tradicionalni

konstruktivizam kao „teorijski kliše“ te razvija koncept *sheme*. Shema sadrži jezgru koja je fiksna i periferiju koja se može mijenjati ovisno o situaciji. Po njemu etnicitet i nacionalizam nisu grupe s fiksnim granicama već „trenutci kolektivnog entuzijazma“, odnosno trenutci društvenog organiziranja. Razumijevanjem učinka tih trenutaka na kreaciju grupa otkrivaju se procesi, okviri i kategorije kroz koje se etnicitet i nacija konstantno oblikuju iznutra. Đankić tako shvaća identitet kao privremenu reprezentaciju kolektiviteta, odnosno okvir kroz koji se individue pridružuju određenoj grupi. Nacionalni identitet je stoga kognitivan i relacionalan. Kognitivan je jer ovisi o umu na individualnoj razini. Relacionalan je jer implicira „grupnost“ odnosno implicira određeno djelovanje u kolektivitetu (Džankić, 2014).

Crnogorski nacionalizam procvjetao je tijekom vladavine Miloševića, ali je samo maleni dio populacije tražio nezavisnost. Kategorije „Crnogoraca“ i „Srba“ bile su vrlo slične te su se odnosile na pripadnost „Republici Crnoj Gori unutar Jugoslavije“, a ne nužno nezavisnoj nacionalnoj državi posebnog naroda (Bieber, 2003). U Crnoj Gori političke elite dominirale su diskursom vezanim uz koncept nacije. Đukanović je poticao postepeno odvajanje institucija od Srbije radi vlastitih političkih ciljeva, međutim to je omogućilo stvaranje crnogorske sheme koja u sebi uključuje zahtjev za nezavisnošću. Pošto je politička baza DPS-a bila nacionalno i etnički heterogena, stvorila se retorika o crnogorstvu kao građansko-nacionalističkoj ideji. Crnogorstvo nije bilo određeno po krvnom pripadanju već po pripadanju državnoj zajednici na tom teritoriju. Samo je manjina podržavala crnogorsku nezavisnost 1991. godine, a želja za očuvanjem zajednice sa Srbijom bila je prisutna i u crnogorskom i u srpskom identitetu, međutim to se do 2003. godine djelomično promijenilo. Oni koji su se identificirali kao Crnogorci prestali su podržavati uniju sa Srbijom, odnosno stali su iza zahtjeva za nezavisnošću. Tako su politike Demokratske partije socijalista Crne Gore direktno postajale elementi crnogorskog identiteta. Primjerice, u stavovima o Đukanovićevoj ispriki Hrvatskoj 2000. godine zbog ratnih zločina koje su počinili crnogorski vojnici, jasno se vide razlike između Crnogoraca koji ispriku podržavaju i Srba koji joj se protive (Džankić, 2014; 355). Interpretacije povijesne uloge Crne Gore očigledno su pronašle plodno tlo u politici jer je čak 73 posto onih koji se smatraju etničkim Crnogorcima podržavalo DPS 2011.

godine, dok je 76 posto onih koji su se izjašnjavali Srbima podržavalo Socijalističku narodnu partiju ili Novu srpsku demokratiju³ (IPSOS, 2011).

Jedan od rijetkih potpunih teorijskih okvira za razumijevanje fenomena nestabilnosti etničkog identiteta u Crnoj Gori nude Erin Jenne i Florian Bieber. Oni primjećuju kako trend etničke identifikacije u Crnoj Gori ide suprotno očekivanjima, kako oni nazivaju, „institucionalističkih“ teorija nacionalizma. Po njima je projekt gradnje nacije u Crnoj Gori naočigled propao, iako je zemlja kroz drugu polovicu dvadesetog stoljeća uspješno konstantno jačala vlastite nacionalne institucije i promovirala crnogorske nacionalne simbole koji bi svojim djelovanjem trebali jačati sam osjećaj nacije (Jenne i Bieber, 2014).

Naime, vlade država često koriste autonomne institucije kako bi zadovoljile zahtjeve etničkih manjina, s idejom kako federalni status, regionalni parlamenti ili *power-sharing* dogovori zadovoljavaju separatističke apetite i tako pomažu u održavanju multietničkih država (Cornell, 2002). Međutim, mnogi autori ističu kako upravo te autonomne institucije omogućuju širenje i jačanje nacionalističkih zahtjeva. Primjerice, Ronald Suny ističe kako su nacionalne institucije manjina unutar Sovjetskog Saveza, stvorene kako bi se separatizam odnosno secesionizam tih manjina neutralizirao, iskoristene za razaranje federacije. Nove nacije iskoristile su postojeće granice, zastave i parlamente tih institucija u procesu dezintegracije (Suny, 2004). Jenne i Bieber ističu kako se sličan scenarij odvio u Jugoslaviji, Čehoslovačkoj, Habsburškoj Monarhiji, Jugoslaviji, itd. (Jenne i Bieber, 2014). Nacionalne institucije tako služe kao mobilizacijski resursi za pokrete nezavisnosti, ali i odražavaju određene preferencije kako elita tako i masa. Naime, te institucije često se pojavljuju kao ustupci centralne vlasti prema zahtjevima neke pokrajine, odnosno njenih elita.

Jenne i Bieber smatraju kako se dominantne teorije gradnje nacija previše fokusiraju na lokalne faktore, bila to lokalna elita ili postojanje drevne etnije te tako zanemaruju šire okvire u kojima nacije nastaju. Smatraju kako je postojanje nacionalnih institucija jednako važno koliko i *nepostojanje* snažnih alternativnih programa gradnje

³ SNP i NOVA su u trenutku provođenja istraživanja 2011. godine bile dvije najpopularnije *srpske* političke stranke u Crnoj Gori, te ujedno i najveće opozicijske stranke.

nacije. Po njima, teorija koja bi potpuno objasnila proces gradnje nacija mora moći objasniti i neuspjele pokušaje. Kako bi doskočili tim problemima, autori razvijaju pojam „situacijskog nacionalizma“. Smatraju kako nacionalni identiteti ovise o prevladavajućim geopolitičkim borbama koje pozivaju pojedince na lojalnost nekoj od strana. Situacijski nacionalizam odnosi se na nacionalne identitete koji se mijenjaju kao odgovor na geopolitičke sukobe te u tim slučajevima promjene u odnosima središta i periferije utječu na promjene u nacionalnom identitetu. Tako su projekti gradnje nacija u kontekstu situacijskog nacionalizma pod opasnosti od propadanja. Naime, širi geopolitički i užji politički kontekst služe poput tla za gradnju nacije; ukoliko se tlo promijeni i postane siromašno ili neprikladno, nacija će se „isušiti poput netom posađenog mladog stabla“. To se teže događa sa starijim i razvijenijim projektima gradnje nacija, koji su, sljedeći njihovu analogiju, poput starijih stabala dobro ukorijenjeni. Ovakvo shvaćanje nacionalizma slično je „situacionistima“ koje opisuje Vjeran Katunarić. Situacionisti vjeruju kako je „nacionalna pripadnost jedan od oblika kolektivne pripadnosti koji su presudno određeni situacijom u društvu, kao što su razdoblja mira i suradnje ili razdoblja neslaganja i sukoba“ (Katunarić, 2003: 181).

U ranom periodu gradnje nacija jako je važno da promovirani identitet nema snažnih alternativnih identiteta. Jenne i Bieber kao primjere uspješnih gradnji nacija navode sovjetsko stvaranje nacija u Centralnoj Aziji dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća, koje se po njihovom mišljenju pokazalo spektakularno uspješnim prije svega zbog nedostatka alternativnih identiteta koji mogu jačati ili slabiti ovisno o geopolitičkoj situaciji. U slučaju Crne Gore, crnogorske elite nisu jedine na „tržištu ideja“, već postoji snažna i razvijena konkurencija, a ti alternativni identiteti mogu pobijediti titularni identitet u vremenima političke nestabilnosti ili tranzicije, pogotovo ukoliko se povežu s drugim identitetskim popularnim vrijednosnim ili političkim sukobima (Jenne i Bieber, 2014).

Uspješnost projekta gradnje crnogorske nacije je upitna iako je Crna Gora imala vlastite nacionalne institucije, političke elite koje su upravljale tim institucijama i promovirale nacionalni program, kolektivno sjećanje na drevnu i recentnu nezavisnost te sve ostale čimbenike na kojima su inače temeljeni uspješni nacionalni projekti. Srpski identitet je taj koji najviše ugrožava crnogorski identitet. Naime, u periodu vladavine Miloševića crnogorski identitet postao je odvojen od srpskog jer je označavao opoziciju

Miloševićevim politikama i želju za integracijom u međunarodnu zajednicu. Srpski identitet pak postaje povezan s opozicijom Đukanovićevim separatističkim politikama i željom za (nacionalnom) unijom sa Srbijom. Tako je raskol između srpskog i crnogorskog nacionalizma povezan s politikama Beograda i međunarodne zajednice prema Beogradu, a ne nužno s „etnobiznismenima“ koji su ga poticali. Autori ističu i kako se samo značenje crnogorskog identiteta promijenilo. Kategorija „Crnogorac“ je 1948. godine bila „tanka“ te je sadržavala malo identifikacijskih karakteristika. Kako je pod utjecajem politike postajala sve „deblja“, odnosno sve specifičnija, broj pojedinaca koji su se s njom mogli identificirati je padao. Primjerice, kada su Muslimani napustili crnogorski identitet, Crnogorci su *postali* pravoslavci, a kada se politika Crne Gore usprotivila Miloševićevoj prosrpskoj politici, autori tvrde da su do tada kompatibilni termini „Crnogorac“ i „Srbin“ postali međusobno isključivi (Jenne i Bieber, 2014).

Istraživanja koja su proveli Džankić te Jenne i Bieber nude teorijski okvir koji prezentira objašnjenje „posebnosti“ slučaja gradnje nacije Crne Gore kroz intimnu povezanost etničko-nacionalnog i političkog zbog specifičnih povijesno-političkih zbivanja u Crnoj Gori i njejoj okolini. Osnovne ideje predstavljene u njihovim radovima nadopunjene su i iskorištene u ovom radu za razmatranje specifičnosti različitih etničkih identiteta u Crnoj Gori.

7. Etnički identiteti u Crnoj Gori: specifičnosti i diferencijacija

Etnički, nacionalni, vjerski i politički identiteti u Crnoj Gori tvore jednu zamršenu mrežu koju je potrebno razmrsiti. Također valja napomenuti kako su, poput načina na koji se pojedinci identificiraju, sami identiteti fleksibilni i podložni stalnim promjenama. Naime, pojedine manjine su se pojavljivale u demografskoj strukturi Crne Gore iz različitih razloga i pod različitim okolnostima. U ovom djelu bit će razmotrene te okolnosti jer upravo one nude uvid u karakter pojedinog etničkog identiteta.

Možda je najbolje početi od Albanaca, koji su uz Hrvate prisutni na popisima stanovništva još od 1948. godine. Njihova populacija je od tada do danas relativno stabilna. Albanci u Crnoj Gori žive velikom većinom uz istočnu granicu Crne Gore (granicu s Albanijom i Kosovom) te su podijeljeni u dvije skupine, manju populaciju katoličkih Albanaca koji uglavnom žive u unutrašnjosti i Albance muslimane koji žive uz obalu u gradu Ulcinju i njegovoj okolini. Iako postoje i druge razlike, poput socioekonomskog statusa, albanski jezik služi kao ključna točka diferencijacije između Albanaca i ostalih žitelja Crne Gore (IPSOS, 2011).

S druge strane, Muslimani, pa kasnije Bošnjaci, pojavili su se na popisima stanovništva u značajnom broju tek 1961. godine, a njihova etnogeneza je, barem u smislu deklariranja na službenim popisima stanovništva, bila gotova do popisa 1971. godine. Jezik u ovome slučaju ne može poslužiti kao element diferencijacije zbog dva ključna razloga. Prvo, standardni bosanski jezik toliko je sličan hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku (barem kada se svi pišu na latinici) da je nestručnoj osobi skoro nemoguće utvrditi razlike.⁴ Nadalje, većina samih Bošnjaka odnosno Muslimana ne smatraju da govore bosanskim jezikom. Naime, po istraživanju IPSOSa, njih 48 posto smatra kako je njihov materinji jezik crnogorski dok ih 37 posto smatra da pričaju

⁴ To je jasno i proizvođačima hrane koji će rijetko pisati posebne deklaracije na bosanskom ili crnogorskom jeziku. Kada se mora po zakonu nešto napisati na te „različite“ jezike, nerijetko je rezultat apsurdan ili komičan, poput kutija cigareta u Bosni i Hercegovini na kojima pišu poruke upozorenja poput: „Pušenje ozbiljno šteti vama i drugima oko vas. / Pušenje ozbiljno šteti vama i drugima oko vas. / „Пушене озбиљно штети вама и другима око вас.“ Da je upozorenje na srpskom jeziku napisano latinicom, koja i je jedno od dva službena pisma entiteta Republike Srpske, natpisi ne samo da bi bili međusobno razumljivi govornicima hrvatskog, bosanskog i srpskog jezika, već bi i bili potpuno identični.

bosanskim (IPSOS, 2011: 14). S druge strane, čak 96 posto onih koji se smatraju Bošnjacima ili Muslimanima ističu kako je njihova vjera islam. Također, pojedinci koji se smatraju Srbima ili Crnogorcima imaju statistički vrlo značajni nedostatak islamske vjeroispovijesti u svojim populacijama (IPSOS, 2011, 44). Drugim riječima, ako stanovnik Crne Gore priča štokavskim i pritom je islamske vjeroispovijesti, vrlo vjerojatno se izjašnjava kao Bošnjak ili Musliman.

Najveća manjina u Crnoj Gori je srpska. Iako je bila prisutna u malenim brojevima i 1948. godine, njen brzi rast je relativno recentni fenomen. Između popisa stanovništva 1981. i 2003. godine, dakle u svega dvadeset i dvije godine, populacija stanovnika Crne Gore koji se izjašnjavaju kao Srbi se udeseterostručila, s 3 na 32 posto stanovništva. Razlike između onih koji se identificiraju kao Bošnjaci i onih koji se identificiraju kao Crnogorci postojale su i prije nego što je prihvaćen i uveden poseban etnicitet Bošnjaka, odnosno dio populacije Crne Gore je bio islamske a dio kršćanske pravoslavne vjeroispovijesti. Promjenom službene politike Jugoslavije, ali i kroz promjene u samoj svijesti njenih građana, populacija islamske vjeroispovijesti se prestala identificirati Crnogorcima. Međutim, teško je pronaći elemente diferencijacije Crnogoraca od Srba prije ranije spomenutih političkih podjela u Crnoj Gori. Crnogorski jezik je usvojen kao službeni tek 2007. godine, a dobio je pravopis 2009. godine (Vlada Crne Gore, 2009). Osim toga, prema popisu stanovništva iz 2011. godine, otprilike trećina stanovnika Crne Gore koji se izjašnjavaju kao etnički Crnogorci smatra svojim materinjim jezikom srpski, dok je broj onih koji se smatraju etničkim Srbima s materinjim crnogorskim jezikom praktički nepostojeći. Samo 36 posto ukupne populacije Crne Gore smatra crnogorski jezik materinjim, a srpski je materinji za 42 posto populacije. Zanimljivo je da je skoro 4 posto populacije Crne Gore na popisu stanovništva 2011. godine odbilo odgovoriti na pitanje koji im je materinji jezik (Monstat – Uprava za statistiku, 2011)!

Crnogorci i Srbi ne diferenciraju se ni po vjeri. Obje skupine se velikom većinom identificiraju kao pravoslavci, jedino među etničkim Crnogorcima ima ponešto više ateista (Monstat – uprava za statistiku, 2011). Postoji doduše razlika između Crnogorske pravoslavne crkve i Srpske pravoslavne crkve. Međutim, na službenim popisima stanovništva se stanovništvo ne ispituje kojoj pravoslavnoj crkvi pripada. Nadalje, Crnogorska pravoslavna crkva tek je nedavno (1993. godine) osnovana, odnosno – kako

njeni pobornici tvrde, *obnovljena*. Registrirana je službeno kao jedna od vjerskih zajednica u Crnoj Gori tek 2007. godine.

Kako bi se razumio spor između srpske i crnogorske pravoslavne crkve prvo valja napomenuti kako se pravoslavne crkvene organizacije mogu, ali i ne moraju podudarati s granicama državnih teritorija. Primjerice, granice Poljske ili Bugarske pravoslavne crkve se potpuno podudaraju s granicama suvremene poljske, odnosno bugarske države. S druge strane, Moskovski patrijarhat, uz teritorij Ruske federacije, obuhvaća teritorije cijelog niza drugih zemalja, u nekima od kojih vlastite crkvene organizacije imaju autonomiju djelovanja (Ukrajina, Kina i Japan). Također valja napomenuti kako se ponekad više crkvenih jurisdikcija nalazi unutar teritorija pojedinih država. Najbolji primjer vjerojatno nudi Turska u kojoj se nalaze Carigradski ekumenski patrijarhat, Gruzijaska pravoslavna crkva i Antiohijski pravoslavni patrijarhat. Nadalje, pravoslavne crkve su autokefalne, što znači da su samostalne i ne crpe svoje legitimitet iz priznanja nekog centralnog autoriteta već se smatraju legitimnima ukoliko ih druge autokefalne crkve kao takve priznaju. Kroz ovakvu organizacijsku strukturu pravoslavne crkve bivaju usko povezane s nacijama i nacionalističkim, ili čak separatističkim projektima te nerijetko stvaraju „crkvene dijaspore“ unutar teritorija pod upravom drugih autokefalnih crkvi (Conroy, 2014; Thorbjørnsrud, 2015).

Crnogorska pravoslavna crkva stvorena je (odnosno obnovljena?) 1993. godine. Antonije Abramović, prije toga svećenik Ruske pravoslavne crkve postao je njen prvi biskup. Naslijedio ga je Miraš Dedeić 1997. godine, do tada svećenik Carigradskog patrijarhata koji se proglasio mitropolitom i uzeo ime Mihailo. Abramovića je Ruska pravoslavna crkva službeno ekskomunicirala 1995., a Dedeića Carigradski patrijarhat 1997. godine. Nijedna druga pravoslavna crkva do danas nije priznala autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve (Šljivić i Živković, 2020).

Crnogorska pravoslavna crkva se spori sa Srpskom pravoslavnom crkvom oko imovine te je u posjedu Crnogorske pravoslavne crkve trenutno samo jedan maleni vjerski objekt u Cetinju, odvojen od velikog povijesnog manastirskog kompleksa (Aljazeera, 2021). Po istraživanju IPSOS-a, samo osam posto stanovništva Crne Gore identificira se s Crnogorskom pravoslavnom crkvom, dok se među etničkim Crnogorcima 16 posto identificira s Crnogorskom pravoslavnom crkvom. Valja napomenuti kako je ovo

istraživanje ispitanicima ponudilo da ne odaberu *specifičnu* pravoslavnu crkvu, odnosno da odaberu opciju „Kršćanin – pravoslavac/istočni pravoslavac“ što je bila daleko najpopularnija opcija (IPSOS, 2011, 44). Pitanja vezana uz pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori nerijetko su usko vezana uz dnevnopolitičke teme. Relativno velika moć i utjecaj Srpske pravoslavne crkve unutar Crne Gore čak je i nagnala neke autore, poput Dejana Jovića da opiše Crnu Goru kao „blagi oblik teokracije“ te ustvrdi kako je upravo donošenje zakona o vjeri 2019. godine na parlamentarnim izborima godinu dana kasnije uzrokovalo prvi poraz DPS-a u povijesti (Jović, 2022).

Po čemu se onda razlikuju crnogorski i srpski etnički identitet? Odgovor na to pitanje vrlo je kompleksan, ali postoje istraživanja koja nam mogu pružiti barem djelomični uvid. IPSOS je 2011. godine u suradnji sa Sveučilištem u Oslu proveo istraživanje političkih i vrijednosnih stavova i etničkog identiteta, socioekonomskog statusa, dobi i drugih karakteristika različitih etničkih grupa Crne Gore. Iako se naravno statistički značajna podudaranja katkada pojavljuju i s ovim drugim varijablama, etnički identitet se pokazao statistički relevantnim prediktorom odgovora na skoro sva od stotinjak postavljenih pitanja/tvrdnji. Nadalje, značajna razlika u stavovima je uglavnom zabilježena između etničkih Srba i Crnogoraca, dok su ostale manjine puno bliže pratile prosječne vrijednosti opće populacije Crne Gore ili vrijednosno bile priklonjene etničkim Crnogorcima. Srpska manjina u Crnoj Gori tako funkcionira kao svojevrsna opozicija stavovima i vrijednostima svih ostalih. Ovdje će biti prezentirani najrelevantniji dijelovi tog istraživanja.

Odnos prema Srbiji jedno je od ključnih pitanja koje dijeli populaciju Crne Gore. Samo kroz dvadeseto stoljeće to je pitanje opetovano dovelo do dubokih podjela, koje su katkada uključivale i nasilne sukobe. Srbi se ne ponose što su stanovnici Crne Gore, skoro polovina ih smatra kako će se Crna Gora ponovno priključiti Srbiji, smatraju Srbiju najvećim saveznikom Crne Gore (Crnogorci i ostale manjine to misle o EU), smatraju svoj etnički identitet važnijim od političkog, čak 91 posto ih smatra kako su „Crnogorci u stvari Srbi“ (usporedno s manje od 30 posto Crnogoraca), ne smatraju Crnu Goru drevnom ili povijesno nezavisnom državom, više od 70 posto Srba smatra kako je Srbija legalno anektirala Crnu Goru 1918. godine (usporedno s 22 posto Crnogoraca), 76 posto ih žali za SFRJ (usporedno s oko 50 posto za sve ostale etničke grupe), itd. (IPSOS, 2011).

Crnogorski jezik već je nekoliko puta spominjan u ovome radu. Članak 9 ustava Crne Gore iz 1992. godine definira jezik Crne Gore kao „ijekavski dijalekt srpskog“, a za službena pisma određuje ćirilicu i latinicu. Međutim, po ustavu iz 2007. godine službeni jezik je crnogorski, ali se srpski, bosanski, albanski i hrvatski službeno koriste (Džankić, 2014). Vjerojatno nije potrebno posebno napomenuti kako je i pitanje upotrebe i uopće postojanja crnogorskog jezika također pitanje koje stvara političke, ali i etničke podjele u crnogorskom društvu. Naime, većina Srba ne smatra crnogorski jezik različitim od srpskog, čak 92 posto ih se protivi novim slovima⁵ (u odnosu sa 44 posto Crnogoraca) a samo dva posto se osjeća kao da priča crnogorskim (usporedno sa 70 posto Crnogoraca!) (IPSOS, 2011).

Zakonom o simbolima 2004. godine Crna Gora promijenila je svoju zastavu. Crnogorsku trobojnicu (koju je koristila i Kraljevina Crna Gora) zamijenila je crvena zastava s centralnim grbom orla. To nije bila povijesna zastava, već zastava koja se koristila tokom kampanje za nezavisnost (Džankić, 2014). Postoje velike razlike između različitih etničkih grupa u stopi prihvaćanja nove zastave i drugih državnih simbola. Nova zastava je popularna među velikom većinom Crnogoraca (90 posto), a nepopularna je među Srbima (39 posto). Skoro identične razlike u stavovima su i prema himni Crne Gore te za razliku od Crnogoraca, Srbi većinom ne ustaju na himnu Crne Gore. Srbi također ne slave dan nezavisnosti 21. svibnja (IPSOS, 2011).

Etnički Crnogorci i ostale manjine podržavaju suradnju s Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije sa sjedištem u Haagu, a Srbi joj se protive. Zanimljivo je kako Crnogorci i ostale manjine smatraju da država tretira sve manjine jednako, ali se Srbi ne slažu. Srbi također češće smatraju kako su međuetnički odnosi loši i da se pogoršavaju te jedini ne vjeruju kako je Crna Gora multietnička i multikulturalna zemlja (IPSOS, 2011).

⁵ Crna Gora je 2011. godine u svoj pravopis i u školske udžbenike uvela dva nova slova, ś i ž. Nakon kratkog perioda kada su se barem najviše institucije trudile koristiti nova slova, ona se više ne koriste ni u Skupštini Crne Gore, prvoj i jedinoj državnoj instituciji koja ih je koristila u službenoj komunikaciji. Masovni mediji ih nikada nisu počeli koristiti. Međutim, ta nova slova su i dalje dio školskih udžbenika (Klajić i Rujević, 2019; Šćepanović, 2017). Zbog tih novih slova, crnogorska i srpska ćirilica barem formalno više nisu kompatibilne.

Razlike između Srba i Crnogoraca političke su naravi te nisu postojale u periodu političke suradnje države Crne Gore i Srbije. Rascjepi u etničkoj slici crnogorskih pravoslavaca nastaju zbog političkih i geopolitičkih nesuglasica između Crne Gore i Srbije, ali i unutar Crne Gore. Drugim riječima, Đukanović, Bulatović i Milošević su *de facto* stvorili crnogorske Srbe, ali i utjecali na identitet etničkog Crnogorca, koji je sve više bio povezan sa podrškom (ili oprekom) različitim vanjskim i unutarnjim politikama i njihovim predstavnicima. Političke podjele i različiti povijesni događaji su među pravoslavnom populacijom Crne Gore od sredine osamdesetih godina 20. stoljeća do danas stvorile etničke podjele, odnosno spojile su se s etničkim identitetima.

Iako to neke ekstremne političke opcije možda pokušavaju, Rusu koji ne podržava politike Vladimira Putina se ne poriče da je etnički Rus, a Hrvati mogu podržavati HDZ, SDP, RF, MOST, DP ili bilo koju drugu političku opciju i njegovati cijeli niz različitih stavova o EU ili NATO savezu bez da osjećaju potrebu napuštanja tog etničkog identiteta. U Crnoj Gori je suprotno. Primjerice, sam pojam „Milogorac“ se, iako je uvrjedljivog karaktera, često koristi u političkim obračunima ili pak svakodnevnoj komunikaciji. Skovan je kombinacijom pojma „Crnogorac“ s imenom Mila Đukanovića. Postoji cijeli niz političkih stavova koji su duboko povezani za srpskim ili crnogorskim etničkim identitetom ili pak nekompatibilni s njima. Valja napomenuti kako je ovaj fenomen daleko najznačajniji među etničkim Srbima i Crnogorcima, naime ostale manjine u Crnoj Gori puno su manje ujedinjene oko naizgled tekućih pitanja svakodnevne politike (IPSOS, 2011).

Jugoslaveni su potencijalni primjer povezanosti nacionalnog, etničkog i političkog identiteta. Iako očito ne postoji jedan razlog njihova nastanka, odnosno očito je kako su se pojedinci identificirali kao Jugoslaveni iz vrlo različitih razloga, svi su nestali u isto vrijeme iz istog razloga. Nestanak Jugoslavije i promjena stavova o Jugoslaviji osigurali su brzu smrt ovog identiteta (barem u Europi).

Međutim, odnosi crnogorskog i srpskog identiteta u Crnoj Gori su utoliko kompliciraniji ukoliko uzmemo u obzir kako Crnogorci nestaju iako Crna Gora postepeno gradi sve institucije i dobiva sve karakteristike suvremene nacije, a s druge strane Srbima broj raste iako se veze između Srbije i Crne Gore sustavno prekidaju.

8. Implikacije slučaja Crne Gore na teorijska razmatranja o nacionalizmu

Teško je pomiriti teorije Anthonya Smitha i demografsku povijest Crne Gore. Naime, iako nije dolazilo do masovnih migracija koje su bile česte u nekim drugim dijelovima bivše Jugoslavije, etnička karta Crne Gore neprestano se mijenjala (te se i dalje mijenja). Smith govori kako bi nacija teško postala norma da je nacionalizam „proizvod zbunjenih intelektualaca u društvenom vakuumu što ga stvara modernizacija“ (Smith, 2003: 119). Međutim, čini se kako se upravo na ovim prostorima to događa; od ilirskog, preko jugoslavenskog, srpskog i crnogorskog narodnog pokreta, elitama i puku Crne Gore očito nije bilo posve jasno kojoj predmodernoj etniji pripadaju. U kontekstu ovakve specifične etnogeneze prihvatljivijim se čini modernistički model po kojem su nacije zamišljene, odnosno po kojem su nacije proizvod vlastodržaca koji su taj status htjeli zadržati suočeni s pritiskom drugih zamišljenih identiteta (Anderson, 1998: 102).

U posljednje vrijeme i modernisti i primordijalisti našli su se na meti različitih kritika. Zajedničko je tim pogledima odbacivanje ideje jedne, totalne i univerzalne istine i sukladno odbacivanje znanstvenog pristupa koji bi takvu pokušavao otkriti. Siniša Malešević te pristupe naziva antifundacionalističkima. Antifundacionalisti smatraju kako nema jedne totalne istine, već kako je istina (barem u društvenoj sferi) pluralni sustav, odnosno kako postoje svojevrсни režimi istine koji ovise o distribuciji moći u društvu koje ih proizvodi. Posljedično, ti autori naglašavaju kako različita društva imaju različite režime istine te kako je pogrešno tvrditi da je jedan od njih ispravan. Dominantna metodologija ovih pristupa je analiza diskursa uz pomoć teza Michaela Foucaulta. Antifundacionalistički autori tako umjesto da pokušavaju razumjeti etnicitet smatraju kako bi ga prvo trebalo dekonstruirati te kako kroz proces te dekonstrukcije postaje evidentno da više nema univerzalnog ključa koji bi otkrio tajne (u ovom slučaju) etničkih odnosa. Malešević naglašava dvije različite vrste antifundacionalističkih pristupa, one koji su proizašli iz konvencionalne sociologije (primjerice postmodernizam, poststrukturalizam ili postmarksizam) i one koji su proizašli iz izvankonvencionalne sociologije (npr. refleksivni feminizam ili socijalna psihoanaliza) (Malešević, 2009).

Postmodernizam, poststrukturalizam i postmarksizam često ističu fragmentiranost identiteta u suvremenom svijetu. Raspad metanarativa je tako navodno stvorio suvremenu situaciju u kojoj je društvena stvarnost razbijena i u kojoj su svi grupni identiteti jednako

moćni, odnosno nije opravdano „privilegirati“ jedan u objašnjavanju stvari, npr. klasu nad rodom, ili nacionalni identitet nad političkim. Refleksivni feminizam i psihoanaliza pak nude cijeli dijapazon vrlo različitih teorija i pogleda na društvo. Malešević ističe kako – iako ovi pristupi katkada postavljaju validna pitanja i tako nude kvalitetnu kritiku ranijim „prosvjetiteljskim“ pristupima – oni sami nisu prikladni za pozitivne doprinose razumijevanju društvenih fenomena (Malešević, 2009).

Primordijalističke teorije nisu prikladne za uspješno istraživanje ovog fenomena iz više razloga. Prvo, primordijalističke pretpostavke „drevnosti“ i „utemeljenosti“ nacija, odnosno etnija je teško pomiriti s iznimno brzim promjenama etničkog identiteta evidentnima u slučaju Crne Gore, kao i očite fleksibilnosti istoga. Nadalje, nemoguće je pronaći drevne korijene Crnogoraca i Srba, ili pak Muslimana i Bošnjaka, koji bi implicirali da se radi o *oduvijek* distinktnim identitetima. Naposljetku, primordijalizam nam ne nudi objašnjenje zašto su neki projekti gradnje etničkog ili nacionalnog identiteta, koji su se možda u jednom trenutku činili relativno uspješnima, propali, a drugi uspjeli.

Modernističke teorije su prikladnije za istraživanje ovog fenomena. Osnovne pretpostavke o nacionalnom ili etničkom identitetu kao *konstruiranom* od strane elite, ekonomije ili politike ne pate od ranije spomenutih problema primordijalističkih teorija. S druge strane, postmodernistička kritika dovela je u pitanje epistemološku i ideološku pozadinu tih teorija bez da je ponudila konkretne alternative. Međutim, iako su se našli pod povećalom postmodernista, modernističke perspektive su i dalje vrijedni alati za razumijevanje kompleksnih društvenih fenomena poput etničkog ili nacionalnog identiteta.

Nadalje, neki autori poput Klejde Mulaj koriste koncept „mimikrije“ kako bi opisali neke od fenomena prisutnih u suvremenim projektima gradnje nacija. Mimikrija se tako javlja u postkolonijalnom kontekstu ili kontekstu koji sadrži elemente postkolonijalizma. Mimikrija predstavlja preuzimanje identitetnih ili kulturnih odrednica grupe koja je dominirala određenim područjem. Primjerice, autorica opisuje kako su institucije UNMIK-a (Privremene administrativne misije Ujedinjenih naroda na Kosovu) utjecale na strukturu i oblik budućih institucija Republike Kosovo. Kao što je u ovom radu već opisano, Crna Gora je bila pod utjecajem srpskog nacionalističkog projekta

desetljećima što je moglo utjecati na crnogorsku elitu i njihov projekt gradnje nacije, primjerice s jasnim povezivanjem etničkog i političkog identiteta (Mulaj, 2019).

Dragutin Babić i Filip Škiljan pak opisuju kako se trendovi u populaciji Roma u Pitomači zbog „etnomimikrije“ bitno razlikuju od usporedivih populacija Roma u Hrvatskoj. Autori opisuju kako Romi iz Pitomače, koji u usporedbi s drugim romskim populacijama u Hrvatskoj uživaju viši standard života, napuštaju marginalizirani romski identitet u pokušaju uklanjanja raznih društvenih i ekonomskih prepreka povezanih s romskim identitetom (Babić i Škiljan, 2019).

Crna Gora je, kako etnički tako i regionalno, ekonomski i kulturno heterogena. Ona sadrži područja koja su etnički heterogena poput Podgorice, ali i regije kojima dominira jedna manjina (poput Albanske manjine na jugoistoku zemlje oko grada Ulcinja ili Bošnjaka na Sandžaku ili Srba oko Nikšića). Tim različitim regijama također dominiraju različite političke institucije, potencijalno stvarajući situacije u kojima pojedinac ima direktne osobne koristi (ili štete) ukoliko se predstavlja kao pripadnik određene etničke skupine. Doduše, istraživanje Nemanje Stankova pokazuje kako glasači u Crnoj Gori suočeni sa lošim kandidatom traže alternativu uglavnom unutar vlastite etničke skupine, što demonstrira određenu generalnu nesklonost (barem u političkoj sferi) za mijenjanje etničke odrednice (Stankov, 2020). Zbog generalnog nedostatka istraživanja o motivima promjene etničkog identiteta u Crnoj Gori teško je definitivno ocijeniti etnomimikriju kao plodnu ili neplodnu podlogu za buduća istraživanja, ali jasno je kako pristup ima potencijala.

Etnička i nacionalna mobilizacija u Crnoj Gori imala je i svoje funkcionalne elemente, na tragu Coserove teorije o funkcijama društvenog sukoba. Poslužila je legitimaciji novonastale nezavisne crnogorske nacije, kao i političke elite koja je njome vladala. Sukladno tome, mobilizacija etničkih manjina, a pogotovo srpske manjine formirala je ne samo glavnu političku opoziciju tim elitama već je i formirala opoziciju cijelog nacionalnog poretka. Doduše, isticanje funkcija etničkog opredjeljenja ne nudi nužno i objašnjenje zašto su se pojedine promjene dogodile u pojedinim trenutcima – te zašto je taj proces promjene etničkog identiteta naizgled završen ili barem privremeno zaustavljen. Nažalost, teško je procijeniti za koga, odnosno za koje skupine su transformacije etničkog identiteta u Crnoj Gori djelovale funkcionalno bez daljnjih i

detaljnijih istraživanja promjena u ekonomskom ili društvenom statusu pojedinih skupina, kako na nacionalnoj tako i na regionalnoj razini, unutar crnogorskog društva.

9. Zaključak

U devedesetim godinama prošlog stoljeća, nakon skoro četrdeset i pet godina mira, vojni sukob u Europi postao je surova stvarnost. Ratovi koji su slijedili na području Jugoslavije bili su kompleksni, nepredvidljivi i brutalni, što je predstavljalo šok za međunarodnu zajednicu i diplomate, ali i za akademsku zajednicu. Ovi sukobi ponovno su potaknuli interes za istraživanje nacionalnih i etničkih identiteta te predstavljaju prekretnicu u razvoju studija nacionalizma. Ti su ratovi pokazali da su etno-nacionalni sukobi i nasilje na bazi etničkog identiteta i dalje mogući u relativno razvijenim i stabilnim dijelovima Europe. Etnički identitet je evidentno bio važan faktor u ovim sukobima i zahtijeva detaljnije istraživanje.

Etnicitet, nacionalnost, nacija, nacionalna država, etnija i narod kompleksni su pojmovi koji se katkada koriste za označavanje iste stvari, a katkada se u njima skrivaju važne razlike. U ovom je radu nacija definirana kao politička tvorevina koja može i ne mora predstavljati ili sadržavati jedan ili više etničkih identiteta. Iz sličnih razloga potencijalnog stvaranja razmimoilaženja u interpretacijama pojam *narod* se u ovom radu izbjegavao.

Slučaj Crne Gore pokazuje kako je etnički identitet kao fenomen iznimno promjenjiv. Prvi popis s podacima o nacionalnom/etničkom identitetu proveden je 1948. godine i pokazao je da se 90,67 posto stanovnika Crne Gore izjasnilo kao etnički Crnogorci. Kroz promatranja naknadnih popisa stanovništva jasno je kako se udio i apsolutni broj Crnogoraca u Crnoj Gori drastično promijenio. Iako je postojao generalni trend pada u izjašnjavanju etničkih Crnogoraca, taj trend je sam po sebi također bio vrlo nestabilan, odnosno mogu se prepoznati valovi napuštanja istog. Osim što je cijeli etnički identitet iznimno promjenjiv, kao i stavovi koji uz njega mogu dolaziti, proces promjene može biti izuzetno brz. Prvotno spor, drastično je ubrzao kroz dvadesetak godina između 1980. i 2003. godine, kako bi se do 2011. godine naočigled zaustavio. Također, cijele grupe mogu nastati, pa mijenjati ime i fragmentirati se, poput Bošnjaka ili Muslimana, ili pak nastati i nestati, poput Jugoslavena, i sve to u vrlo kratkom roku od nekoliko desetljeća.

Također, sam sadržaj etničkog identiteta je nestabilan i podložan konstantnim promjenama. U ovom je radu opisano kako je etnički identitet Crnogorca danas povezan s cijelim nizom konotacija oko političkih i vrijednosnih stavova, pa čak i stranačke pripadnosti (IPSOS, 2011). Značenje bivanja Crnogorcem je 1948. godine bilo dakako drugačije. Jelena Džankić opisuje kako su napori elita koje su se međusobno natjecale onemogućile suživot crnogorskog i srpskog etničkog identiteta, odnosno uz pomoć različitih narativa o povijesti, crnogorski i srpski etnički identitet demarkirani su i jasno odvojeni (Džankić, 2014a).

Značajno je napomenuti i kako je jasno da specifični politički događaji mogu imati snažan utjecaj na etničku sliku određene zemlje. Oni mogu biti naočigled banalni, poput unutarstranačke svađe dvojice čelnika te dovesti do identifikacije etničkog identiteta s podrškom ili otporom pokretu za neovisnost.

Ukoliko se jedna pozicija u takvim političkim podjelama u nekom društvu dovoljno poveže sa specifičnim etnicitetom, kao što je pitanje neovisnosti Crne Gore, potencijalno će druga pozicija također biti ispunjena etničkom identifikacijom. Tako srpska manjina prezire simbole Crne Gore te ih ne shvaća kao svoje, dok ostale brojne manjine u Crnoj Gori ne dijele takve poglede (IPSOS, 2011).

Primordijalizam se iz više razloga pokazao neprikladnom teorijskom podlogom za razumijevanje fenomena etniciteta. Glavni problemi te perspektive potječu od pretpostavki na kojima teorija počiva. Iako su neki teoretičari poput Anthonya Smitha, koji je pokušao zadržati neke od primordijalističkih ideja popularni, kompleksnost, nepredvidivost i promjenjivost etničkih identiteta u Crnoj Gori čini njegove ideje neprimjenjivima. Modernistički autori ostaju potencijalno plodno tlo za konkretna teorijska objašnjenja pogotovo ukoliko se postmodernističke kritike shvate kao doprinosi gradnji spoznaje o etnicitetu, a ne dekonstrukciji svakog znanstvenog pristupa o ovom itekako značajnom društvenom fenomenu.

Ovaj rad je pokazao kako se paralelno s važnim povijesnim događajima mijenjala etnička struktura Crne Gore te je iz nekih istraživanja, kao što je istraživanje IPSOS-a, jasno kako su ti događaji imali utjecaja na identitet. Postavljaju se pitanja koji su točno događaji, kada, kako i zašto utjecali na taj identitet, a koji nisu. U svakom slučaju, ovakva

duboka povezanost etničkog i političkog identiteta predstavlja jedinstveni fenomen u kontekstu europskih nacionalnih projekata. Postavlja se pitanje je li povijesni i trenutni kontekst Crne Gore toliko jedinstven da je stvorio jedan izolirani fenomen, ili pak ta povezanost političkog i etničkog predstavlja inherentnu karakteristiku etničkog i nacionalnog identiteta, samo što je u slučaju Crne Gore to dovedeno do neuobičajeno visokih proporcija. Definitivno postoji širok prostor za buduća kvalitativna i kvantitativna istraživanja ove teme, posebice za istraživanja kompleksnih identiteta stanovnika Crne Gore.

10. Literatura

- Al Jazeera. (23. 11. 2022.) *U Crnoj Gori neslaganje o etničkom izjašnjavaњу na popisu stanovništva*. Balkans.aljazeera.net. <https://balkans.aljazeera.net/videos/2022/11/23/u-crnoj-gori-neslaganje-o-etnickom-izjasnjavanju-na-popisu-stanovnistva> (21. 12. 2022.)
- Aljazeera. (5. 11. 2021.) *AJB Start: Po čemu se razlikuju Srpska i Crnogorska pravoslavna crkva*. Aljazeera Balkans. <https://balkans.aljazeera.net/program/ajb-start/2021/11/5/ajb-start-po-cemu-se-razlikuju-srpska-i-crnogorska-pravoslavna-crkva> (6. 1. 2023.)
- American Community Survey. (2021). *American Community Survey - B04006 PEOPLE REPORTING ANCESTRY*. American Community Survey; United States Census Bureau. <https://web.archive.org/web/20220408113537/https://data.census.gov/cedsci/table?q=people%20reporting%20ancestry&t=Ancestry&tid=ACSDT1Y2021.B04006> (20. 12. 2022)
- Anderson, B. (1982) *Imagined communities*. London.
- Anderson, B. (1998) *Nacija: zamišljena zajednica*. ΠΑΑΤΩ.
- Babić, D. i Škiljan, F. (2019) Romi u Pitomači: između etnomimikrije i očuvanja Romskog identiteta. *Podravina*, 35(18).
- Banac, I. (1990) *Sa Staljinm protiv Tita*. Globus.
- Barišić, S. *Serbian Orthodox Church and Yugoslavia*. YU Historia. http://www.yuhistorija.com/culture_religion_txt01c2.html (2. 3. 2023.)
- Bešić, M. i Spasojević, D. (2018) Montenegro, NATO and the divided society. *Communist and Post-Communist Studies*, 51(2), 139–150.
- Bieber, F. (2003) *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood* (11–43). Nomos Verlagsgesellschaft.
- Burg, S. L. i Berbaum, M. L. (1989) Community, Integration, and Stability in Multinational Yugoslavia. *American Political Science Review*, 83(2), 535–554.
- Centar za monitoring i istraživanje. (2002) *Rezultati referenduma 1992*. CEMI. URL: <https://web.archive.org/web/20021217151118/http://www.cemi.cg.yu/izbori/referendum1992/zvanicnirez.htm> (1. 2. 2023.)
- Conroy, K. M. (2014) Semi-Recognized States and Ambiguous Churches: The Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia. *Journal of Church and State*, 57(4), 621–639.
- Cornell, S. E. (2002) Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective. *World Politics*, 54(2), 245–276.
- Coser, L. A. (1956) *The Functions of Social Conflict*. Routledge.
- Darmanović, S. (2007) Montenegro: A Miracle in the Balkans? *Journal of Democracy*, 18(2), 152–159.
- Džankić, J. (2014a) Reconstructing the Meaning of Being “Montenegrin.” *Slavic Review*, 73(2), 347–371.
- Džankić, J. (2014b) When Two Hands Rock the Cradle: Symbolic Dimensions of the Divide Over Statehood and Identity in Montenegro. In P. Kolstø (Ed.), *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe* (115–139). Ashgate Publishing.

- Džankić, J. (2016) Religion and identity in Montenegro. In I. A. Muruzaku (Ed.), *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics* (110–130). Routledge.
- Falk, T. O. (29. 8. 2022.) *What is behind Montenegro's political instability?* www.aljazeera.com.
<https://www.aljazeera.com/news/2022/8/29/whats-behind-montenegros-political-instability> (20. 4. 2023.)
- FENA. (24. 5. 2022.) *Vlada Crne Gore povukla iz procedure Prijedlog zakona o popisu stanovništva*. N1. <https://ba.n1info.com/regija/vlada-crne-gore-povukla-iz-procedure-prijedlog-zakona-o-popisu/> (21.12.2022)
- Gellner, E. (1998) *Nacije i nacionalizam*. Politička kultura.
- Goldstein, I. (2008) *Hrvatska 1918-2008* (532–553). Europapress holding, Novi Liber.
- Hearn, J. (2006) *Rethinking Nationalism*. Palgrave Macmillan.
- Hobsbawm, E. J. (1993) *Nacije i nacionalizam*. Novi Liber .
- Hrvatski jezični portal. *Hrvatski jezični portal*. Hjp.znanje.hr, URL: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=e1dlWxA%3D (21. 12. 2022.)
- Huszka, B. (2003) The dispute over Montenegrin independence. U F. Bieber (Ur.), *Montenegro in Transition Problems of Identity and Statehood* (43–63). Nomos Verlagsgesellschaft.
- ICTY. *The Conflicts | International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. www.icty.org. URL: <https://www.icty.org/sid/322> (30. 1. 2023.)
- IPSOS. (2011) *Report: Nation Building - Montenegro*.
- Jackson, M. (1982) An Analysis of Max Webers Theory of Ethnicity. *Humboldt Journal of Social Relations*, 83(1), 4–18.
- Jenne, E. K. i Bieber, F. (2014) Situational Nationalism: Nation-building in the Balkans, Subversive Institutions and the Montenegrin Paradox. *Ethnopolitics*, 13(5), 431–460.
- Jović, D. (2003) *Jugoslavija : država koja je odumrla : uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije : (1974-1990)*. Prometej.
- Jović, D. (2022) Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Businesses of a Fivefold Transition. *Journal of Balkan and near Eastern Studies*, 24(2), 193–222.
- Katunarić, V. (2003) *Sporna zajednica : novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Klajić, S. i Rujević, N. (19. 12. 2019.) *Tihi rat zbog Š i Ž*. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/sr/tihi-rat-zbog-%C5%9Bi%C5%BA/a-51720905> (7. 1. 2023.)
- Magaš, B. (1993) *The Destruction of Yugoslavia*. Verso.
- Malešević, S. (2004) *The sociology of ethnicity*. Sage Publications.
- Malešević, S. (2009) *Sociologija etniciteta*. Edicija Reč.
- Meron, T. (1994) War Crimes in Yugoslavia and the Development of International Law. *The American Journal of International Law*, 88(1), 78.
- MONSTAT. *Uprava za statistiku Crne Gore - MONSTAT*. monstat.org, URL: <http://monstat.org/cg/page.php?id=2> (21. 12. 2022)
- Monstat - Uprava za statistiku. (2011) *Tabela CG4. Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i maternjem jeziku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*. Monstat -

- Uprava Za Statistiku. URL:
<https://www.monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322>
- Monstat - uprava za statistiku. (2011) *Tabela CG5. Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroispovijesti*. Monstat - Uprava Za Statistiku. URL: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322>
- Montserrat, M. i Rex, J. (2010) *The ethnicity reader : nationalism, multiculturalism and migration*. Polity.
- Mrduljaš, S. (2021) Broj Hrvata u Crnoj Gori prema popisima stanovništva 1948. – 2011. *Migracijske I Etničke Teme / Migration and Ethnic Themes*, 37(1), 73–102.
- Mulaj, K. (2019) On State-Building and Wicked Problems: Stateness, Nationhood and Mimicry. *International Studies*, 56(2-3), 129–146.
- Mylonas, H. (2019) Nation-building policies in the Balkans: an Ottoman or a manufactured legacy? *Nations and Nationalism*, 25(3), 866–887.
- N1. (9. 2. 2021.) *Vijesti: Popis stanovništva u Crnoj Gori na jesen*. N1. URL: <https://rs.n1info.com/region/vijesti-popis-stanovnistva-u-crnoj-gori-na-jesen/> (3. 5. 2023)
- N1. (21. 12. 2022.) *Predstavnici EU: Zbog političke krize u Crnoj Gori moguć i prekid pregovora s EU*. N1. URL: <https://rs.n1info.com/region/predstavnici-eu-zbog-politicke-krize-u-crnoj-gori-moguc-i-prekid-pregovora-s-eu/> (5. 5. 2023.)
- Pavlović, S. (2003) Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society. U F. Bieber (Ur.), *Montenegro in Transition Problems of Identity and Statehood*. Nomos Verlagsgesellschaft.
- Pokos, N. i Hasanbegović, Z. (2014) Tripartite Nation – Bosniaks, Muslims, and Croats-Muslims in Croatia in the 2001 and 2011 Censuses. *Drustvena Istrazivanja*, 23(3), 427–448.
- Radelić, Z. (2006) *Hrvatska u Jugoslaviji (1945. - 1991.) - Od zajedništva do raspada*. Školska knjiga.
- Radio Slobodna Evropa, (26. 10. 2022.) U Skupštini pokrenuta procedura o popisu u Crnoj Gori. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-skupstina-prijedlog-zakon-popis/32101682.html> (25. 5. 23)
- Radio Slobodna Evropa. (9. 2. 2023.) Popis stanovništva u Crnoj Gori u novembru. *Radio Slobodna Evropa*. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/32263902.html> (20. 3. 2023.)
- Rakovac, M. (8. 4. 2023.) *Crnogorsko "Evropa sad" ili o paradigmi čojstvo i junaštvo autograf.hr* Milan Rakovac. Autograf. URL: <https://www.autograf.hr/crnogorsko-evropa-sad-ili-o-paradigmi-cojstvo-i-junastvo/> (15. 5. 2023)
- Ramet, S. P. (1992) *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963-1991* (98–135). Indiana University Press.
- Rastoder, Š. (2003) A short review of the history of Montenegro. U F. Bieber (Ur.), *Montenegro in Transition Problems of Identity and Statehood* (107–139). Nomos Verlagsgesellschaft.
- Republika Srbija: Državni zavod za statistiku. (2012) *2011 Popis stanovništva, domaćinstava i stanova*.
- Ronald Grigor Suny. (2004) *The revenge of the past : nationalism, revolution, and the collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press.

- Savezni zavod za Statistiku. (1991) *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*. Savezni zavod za Statistiku.
- Šćepanović, L. (2. 2. 2017.) *Crnogorski se govori i bez š.* Radio Slobodna Evropa. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-crnogorski-jezik/28275483.html> (20. 12. 2022.)
- Šistek, F. i Dimitrova, B. (2003) National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia. U F. Bieber (Ur.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*. Nomos Verlagsgesellschaft.
- Šljivić, D. i Živković, N. (2020) Self-Ruled and Self-Consecrated Ecclesiastic Schism as a Nation-Building Instrument in the Orthodox Countries of South Eastern Europe. *Genealogy*, 4(2), 52.
- Smith, A. D. (2003) *Nacionalizam i modernizam : kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma : Vol. Zagreb*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
- Spencer, P. i Wollman, H. (2002) *Nationalism: A critical introduction*. Sage.
- Stankov, N. (2020) Voting, clientelism, and identity: experimental evidence from Montenegro. *Southeast European and Black Sea Studies*, 20(3), 473–489.
- Thorbjørnsrud, B. (2015) “The Problem of the Orthodox Diaspora”: The Orthodox Church between Nationalism, Transnationalism, and Universality. *Numen*, 62(5-6), 568–595.
- Thorvaldsen, G. (2017) *Censuses and Census Takers*. Routledge.
- Univerisity of Oslo. (2020) *Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states*. URL: <https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-balkan/> (29. 12. 2022.)
- Ured Vlade RS za komuniciranje. (2010) *Year 1991 | Slovenia 20 years*. Wwww.twenty.si. URL: <http://www.twenty.si/first-20-years/91/> (3. 3. 2023.)
- van den Berghe, P. L. (1978) Race and ethnicity: A sociobiological perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 1(4), 401–411.
- van Meurs, W. (2003) The Belgrade Agreement: Robust mediation between Serbia and Montenegro. U F. Bieber (Ur.), *Montenegro in Transition Problems of Identity and Statehood*. Nomos Verlagsgesellschaft.
- Vermeersch, P. (2012) Theories of ethnic mobilization: overview and recent trends. U G. Brown i A. Langer (Ur.), *Elgar Handbook of Civil War and Fragile States* (pp. 223–239). Edward Edgar publishing.
- Vlada Crne Gore. (10. 7. 2009.) *Najava: Konferencija za novinare povodom donošenja Pravopisa*. Vlada Crne Gore. URL: <https://www.gov.me/clanak/26211--175248> (2. 3. 2023.)
- Vučković, V. (2021) *Europeanizing Montenegro*. Lexington Books.
- Weber, M. (1946) *Essays in Sociology*. Oxford University Press.

Sažetak

U radu su analizirani rezultati popisa stanovništva provedenih u Crnoj Gori od 1948. do 2011. godine te su utvrđene značajne promjene u demografskoj strukturi etničkog izjašnjavanja. Među populacijom je zabilježen drastičan relativni pad etničke identifikacije Crnogoraca i porast etničke identifikacije Bošnjaka, odnosno Muslimana i Srba. Analiza povijesnih događaja je pokazala kako je porast udjela Bošnjaka i Muslimana u populaciji povezan sa njihovom legitimacijom kao jednim od konstitutivnih naroda Jugoslavije, dok je porast udjela Srba u populaciji Crne Gore povezan s unutarnjim politikama, geopolitičkim kontekstom i proglašenjem nezavisnosti te države. Razmotrene su implikacije na teorijsku literaturu o nacionalizmu te je ustanovljeno da modernistički i postmodernistički pristupi nude adekvatnija objašnjenja tih promjena od primordijalističkih.

ključne riječi: Crna Gora, nacionalizam, etnicitet, popis stanovništva

Summary

This paper analysed the results of the population censuses conducted in Montenegro from 1948 to 2011 and significant changes in the demographic structure of ethnic identification were determined in this period. A drastic relative decline was recorded among the population in the ethnic identification of Montenegrins, as well as an increase in the ethnic identification of Bosniaks/Muslims and Serbs. Analysis of historical events has shown that the increase in the share of Bosniaks/Muslims in the population is related to their recognition as one of the constituent nations of Yugoslavia, while the increase in the share of Serbs in the population of Montenegro is related to the country's internal policies, the geopolitical context, and the declaration of independence. Implications for the theoretical literature on nationalism were discussed, establishing that modernist and postmodernist approaches offer more adequate explanations of these changes than primordialist ones.

keywords: Montenegro, nationalism, ethnicity, population census